

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ В РОМАНАХ

Валентин ЧЕМЕРИС

ЗОЛОТА ОСІНЬ
ГЕТЬМАНЩИНИ

 FOLIO

Валентин Лукич Чемерис

Золота осінь Гетьманщини

Серія «Історія України в романах»

предоставлено правообладателями

http://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=27067161

*Валентин Лукич Чемерис «Золота осінь гетьманщини». Серія «Історія України в романах». : Фоліо; Харків; 2017
ISBN 978-966-03-7867-4*

Аннотація

В одному з останніх романів Валентин Чемерис (1936–2016) пише про Гетьманщину – так півофіційно називали у Росії в XVIII столітті Лівобережну Україну разом з Києвом. Після виступу гетьмана Мазепи на боці шведського короля Карла XII Петро I зробив все, аби знищити українське гетьманство. Але через 41 рік воно було відроджене Єлизаветою. Разом зі своїм фаворитом, козацьким сином Олексієм Розумовським (з яким згодом імператриця уклала таємний морганатичний шлюб) вона відвідала Україну. Скориставшись її присутністю в Києві, козацька старшина подала прохання про те, щоб в Україні було обрано гетьмана. За пропозицією Єлизавети, ним став освічений Кирило Розумовський, молодший брат Олексія. І почалося 14-річне правління нового гетьмана, час відносного спокою, економічного зростання та розквіту культури в Україні – золота осінь Гетьманщини...

Содержание

Повість перша	4
Цариця, яка так і не стала... царицею	22
Нема кращого друга, як вірна супруга	73
Кінець ознакомительного фрагмента.	131

Валентин Чемерис

Золота осінь гетьманщини

Повість перша

Інтимні пригоди Петра,

спершу царя, потім імператора

Хоча, якщо вже ближче до істини, то Петро спершу був лише простим царевичем – сином царя Олексія Михайловича від другого шлюбу, що його він узяв з Наталією Кирилівною Нарішкіною. Нічогеньким удався парубійком, високим і напрочуд сильним, тож здоров'ям різко відрізнявся від старших своїх, дещо хирлявих братів Федора та Івана, народжених його батьком-царем від першого шлюбу з Милославською (хоча ходили чутки, що його батьком був ніяк не Олексій – Милославська, якось пустившись берега, согрішила, як кажуть, «на стороні»).

Царем Петро стане з 1682 р. (правитиме з 1689 р.), а першим російським імператором проголосить сам себе у 1721 р.

Ще й чотирьох років не сповнилося Петрові, як помер батько-цар, і відтоді його юне життя минало в гущі придворної боротьби за владу, яка особливо загострилася після смерті царя Федора Олексійовича в 1682 р. За старшинством

спадкоємцем мав стати царевич Іван, на якого покладали надії Милославські, родичі першої жони царя Олексія Михайловича. Петро, а йому тоді виповнилося десять годочків, був надією Наришкіних, особливо цариці Наталії.

Царем було проголошено його, Петра.

Утративши владу, Милославські у боротьбі за трон як в ополонку шугнули. І – завертілося. Старалася Софія, розумом не бідна, енергійна, бойова царівна. На той час серед московських стрільців визрівав бунт – були вони незадоволені своїми воєводами. Прихильники Софії вирішили використати незадоволення стрільців, що, здавалося, було послане їм самими небесами. Розпустили по місту чутки, буцімто бояри-зрадники задушили царевича Івана. 15 травня стрільці зі зброєю увірвалися до Кремля. Почався бунт, що ними, завжди жорстокими і кривавими, незмінно славилася Русь. Рятуючись від погрому, цариця Наталія схопила за руки царевичів Петра та Івана, вигукуючи:

– Ось він перед вами, царевич Іван! Живий-здоровий, і ніхто його не душив.

Стрільці на власні очі переконалися, що це і справді так, царевич Іван про якого вся Москва гула, що його бояри-зрадники задушили, живий і здоровий, тільки зляканий дуже... Розлючені стрільці на очах у Петра розтерзали старого Артамона Матвеева, вихователя цариці Наталії, що необачно висунувся з хоромів, прикінчили її брата Афанасія Кириловича, а заодно з ними і боярина Долгорукого...

Це був жах. Такого Петрові ще не доводилося бачити – та й скільки він тоді встиг прожити – майже нічого. Це так вразило і налякало Петра, що відтоді в хвилини нервової напруги чи якогось ляку з ним траплялися напади: довільно, але страшно-моторошно кривився його рот, вишкірялися зуби, смикалися щоки, шия і ноги, з'являлися конвульсії. І цар утрачав самовладання, тож таких непередбачуваних хвилин і корчів царя дуже боялися придворні.

Дякуючи стрілецькому бунту, царем також було названо – крім Петра, – і царевича Івана. Його було оголошено першим, «старшим» царем. Але фактично з травня 1682 р. і до осені 1689 р. державними справами клопоталася – простіше, правила царством – царівна Софія. А Петра I і царицю Наталію відправили в почесне вигнання, в підмосковне село Преображенське. В наставники Петрові ще царем Федором і патріархом Йоакимом було вибрано піддячого Микиту Зотова, який навчав царя грамоті за часословом і псалтирем. Та, мабуть, навчав абияк, адже Петро все життя писав з орфографічними помилками, що їх грамотії називали «ужасаючими». Щоправда, Зотов – і це була його єдина заслуга, як учителя-наставника – захопив свого учня історією Росії, тож Петро за це був йому все життя вдячним.

А ще царевич Петро з малих своїх літ полюбляв слухати казочки, що їх охоче баяла нянька Агафія – жінка добра і ласкава, наче рідна бабуся. Всі її придибенції на тему оженіння починалися завжди однаково:

– Де-інде, в якімось царстві, жив собі цар та цариця, а в них – три сини, як соколи. Такі гарні, як оце ти, Петрику. От дійшли вже ті сини зросту – такі парубки стали, що ні здумати, ні згадати, хіба в казці сказати! Дійшли літ – час їм женитися.

Цар порадився з царицею гарненько, покликав синів та й каже:

– Беріть, – каже, – діти, сагайдаки срібні, накладайте стрілочки мідні й пускайте їх у чужі землі далекі: хто до кого влучить у двір, там тому й молоду брати.

Петро аж завмирав від захоплення, тільки очі, блискучі й виразні, сяяли.

– От вони повиходили, понатягували луки – та й ну стріляти. Старший стрельнув – загула стріла попід небесами та й упала аж в іншому царстві, у царя тамтешнього в садочку. Царівна на той час проходжувалась, підняла стрілу, любиться. Прийшла до батька, хвалиться:

– Яку я, таточку, гарну стрілу знайшла!

– Не віддавай же, – каже цар, – її нікому, тільки віддай тому, хто тебе за дружину візьме!

Коли так: за якимсь там часом і приїздить старший царевич, бабця називала його царенком, просить у неї стрілу.

– Не дам, – каже царівна, – цієї стріли нікому, тільки віддам тому, хто мене за дружину візьме!

– Я, – каже царенко, – тебе візьму.

Ну і взяв він царівну за дружину.

Далі бабуся розповідала – як співала, – що середульший царенко пустив стрілу під хмари, вище від лісу та й упала вона у князівський двір.

Середульший царенко женився на князівні, – радий аж!..

А ось найменший царенко – звали його Іван-царевич, як стрільне – загула стріла ні високо, ні низько – вище хат та й упала ні далеко, ні близько – коло села в болоті. На купині сиділа жаба. І так сказала Івану-царенку, як він до неї приїхав:

– Не дам я нікому цієї стріли, тільки віддам тому, хто мене за дружину візьме!..

За законами жанру Іван-царенко – діватися нікуди – ледь не плаче: «Як-таки так, зелену жабу за дружину брати...»

Прийшов додому, старший та середульший хвастають, що один з них знайшов царівну, другий князівну, а третій... А третій аж плаче:

– Я, – каже, – зелену жабу знайшов у болоті... Чи вона мені рівня?

– Бери, – каже цар, – така вже, видно, в тебе доля!

– І він, дурень, женився на зеленій жабі? – аж бризкаючи слиною, обурливо кричав Петро, коли слухав няньчину казочку.

– Дак вона ж виявиться такою гарною царівною, що ні пером списати, ні словом сказати!

– Так то ж у казці, – трохи охолонув Петро, – а в житті... Ні, ні, в болото я стріли, як надійде мені час женитись, пус-

кати не буду.

Йому й не довелося брати сагайдака срібного та кудись там пускати стрілу мідну...

Мати, цариця Наталія, женила Петра, коли йому на сімнадцятий навернуло, на Євдокії Лопухіній, дівчині з підупало-зубожілого дворянського роду.

Узагалі, ім'я Євдокія – це її друге приbrane ім'я, від народження вона – Парасковія і не Федорівна, а Іларіонівна. Як зазначено в аналах історії, Євдокія – перша дружина Петра I з 27 січня 1689-го по 1698 рік, мати царевича Олексія, остання руська цариця і остання царююча рівнорідна, не іноземна дружина російського монарха.

Батьком її був Іларіон Авраамович Лопухін, стряпчий при дворі царя Олексія Михайловича. Але вже при Федорі Олексійовичу став полковником і стрілецьким головою, згодом – государевим стольником і окольничим, а з весіллям Євдокії та Петра був наречений званням боярина. Євдокія народилася в сімейній вотчині – селі Серебрено Мещовського повіту, під час шлюбівання ім'я нареченої Парасковія було замінено на більш милозвучне і «приличествующее царице» Євдокія... По батькові Іларіонівна було замінене на Федорівна – традиційне, на честь святині Романових – Федоровської ікони.

Євдокію було вибрано як невістку царицею Наталією Кирилівною без погодження цього питання з шістнадцятилітнім женихом. З одного боку забагато честі для юначка, який

тільки-но зіп'явся на ноги, хоча він і був нареченим царем, але скоріше перебував у статусі безправного царенка, а з іншого – мати-цариця квапилася надто. Як дізналася, що супруга Петрового співправителя Івана Парасковія Салтикова вже чекає дитину – по двох місяцях після вінчання Петра з Лопухіною народиться в них царівна Марія Іоаннівна.

Наталію Кирилівну в цьому шлюбі приваблювало те, що хоча рід Лопухіних, який входив до кола спільників Нарішкіних, був «захудалим», але численним, тому сподівалася, що Лопухіни стануть на сторожі інтересів її сина, будучи популярними у стрілецькому війську. Хоча попервах і вертілися розмови про одруження Петра з княгинею Трубецькою, та Нарішкіни вчинили цьому спротив, і цариці Наталії довелося вибирати Євдокію Лопухіну.

І про те сказала синові – тоном, що не допускав ані найменших заперечень – на кому він має женитися. На Євдокії Лопухиній.

Син розчаровано протягнув:

– На Лопухиній? Дак вона ж і лицем не красна...

– Тю! А тобі що – з її пики воду пити? – резонно відповідає мати-цариця.

– Дак вона ж мені і не люба, – скрива тягне своє син.

– А чого це вона має тобі ще й любою бути? – аж верескнула мати. – Забагато для неї честі! За царя йде, хай цьому й радується. Та й ти, слава богу, не якийсь там простолюдин, не чернь безрідна. Ти – цар! А цареві ні до чого якась там

любов, що її бідняки повигадували. Та чернь усяка. Цареві потрібна не дівка для втіхи, а цариця. А любов знайдеш і на стороні. Та й фрейлін я тобі підберу таких... – крути на здоров'я. Якщо маєш, хі-хі, здоров'я. Цареві любов до шмиги. Царі царюють – запам'ятай про це. Ца-арю-ють!

І так урочисто вимовляла оте – «царюють», аж волосся на голові ставало диба – від урочистості чи що.

– І не дітей царі народжують, як прості смертні, а спадкоємців. Утямив? Спадкоємців.

Петро жадав любові. Але хіба те матері доведеш. Вперлась на своєму: царі царюють, а не любляться. А Євдокія Лопухіна тобі для царювання якраз підійде. Не якась там славетна, але й ти ще як цар славою не засвітився. У вас усе ще попереду. Женись на Євдокії Лопухіній – та й по всьому! А оті дурниці – не красива вона лицем, не любя тобі – з голови викинь. Царство треба на ноги ставити, Русь піднімати, а ти... любов. Кажу, на Євдокії Лопухіній женись і не мороч мені голови!

Вінчання Петра і Лопухіної, а молоді до одруження майже не знали одне одного, відбулося 27 січня 1689 р. у церкві Преображенського собору під Москвою. Ті, хто був «за Петра», з нетерпінням чекали, що він одразу ж після оженіння заступить правительницю Софію, «так как по русским понятиям, женатый человек считался совершеннолетним, и Петр, в глазах своего народа женившись, получил полное право из-

бавить себя от опеки сестры».

Юна Євдокія була вихована за старовинними звичаями домострою¹ і тому не поділяла інтересів прозахідного мужа. Згодом чоловік сестри Євдокії – Ксенії Куракін залишить такий опис сестри своєї жінки в «Истории о царе Петре Алексеевиче»: «И была принцесса лицом изрядная, токмо ума посреднего и нравом не сходня к своему супругу, отчего все счастье свое потеряла и весь род свой сгубила... Правда, сначала любовь между ими, царем Петром и супругою его, была изрядная, но продолжалася разве токмо год. Но потом пресеклась; к тому же царица Наталья Кирилловна невестку свою возненавидела и желала больше видеть с мужем ее в несогласии, нежели в любви. И так дошло до конца такого, что от сего супружества последовали в государстве Российском великие дела, которые были уже явны на весь свет...»

Що ж до роду Лопухіних, то Куракін так його охарактеризував: «Люди злые, скупые ябедники, умов самых низких и не знающие нимало в обхождении двором... И тому часу все их возненавидели и стали рассуждать, что ежели придут в милость, то всех погубят и государством завладеют. И, сказати, от всех были возненавидимы и все им зла искали или опасность от них имели».

---

¹ Домострой – російська історико-літературна пам'ятка XV – XVI ст.; збірник громадських, релігійних, державних та сімейно-побутових правил. Це своєрідний статут, що показує з позицій феодальних ідеалів держави і побут заможної родини, де панує сувора патріархальна влада батька. Згодом поняття «домострой» стало загальним визначенням консервативного, віджилого в побуті.

Від цього шлюбу впродовж перших трьох років народилися троє синів: молодші Олексій і Павло (щоправда, існування останнього в істориків викликає сумнів), померли ще в дитинстві, а старшому, царевичу Олексію, який народився у 1690 р., була призначена більш фатальна доля – він загине з наказу свого батька в 1718 році.

Сімейне життя Петра та Євдокії від самого початку не заладилося, а тому й не склалося. Не люба вона була цареві, та й лицем не красна.

Хоча висватана йому дівчинка, бояринька Євдокія Лопухіна, мовби була й нічогенька – як на позір. І лицем, і тілом, що вже мало якісь там жіночі зваби і спокуси, а бач... Та й він з юних літ не був у цім ділі перебірливим, аби – дівка і «девка попышней». Тому люба йому буде до певного часу.

Як згодом виявиться – не будь-яка. Принаймні йому і на його пристрасті та смаки. Євдокія дісталася незайманою – що ще треба для юнака? А як не силував себе, а не припала вона йому до душі.

У Євдокії його чомусь усе дратувало, тож і зганяв на ній злість – і таке бувало. Неначе вона винувата, що він не зміг нею захопитися – навіть коли лягав у постіль. А муж і жона мають щоночі в одну постіль лягати і витівати там те, що належить витівати мужу й жоні, та ще коли вони молоді. Але останнім часом Петро усе рідше й рідше злягався з Євдокією. А коли й злягався, то механічно виконував свої обо-

в'язки чоловічі – ні їй не приносячи задоволення, ні собі. Бо не мав до неї, як уже мовилось, ані любові, ані почуттів. Тож і насолоди після такого злягання не було. Неначе вона й не жіночого роду.

А може, тому, що в постелі жона була якась... млява. Чи холодна. Лежить як... м-м... лялька, що хоч із нею роби – все стерпить, і все їй байдуже. Просто має йому віддаватися, як мужу, і все тут. Вона й віддавалася – з обов'язку жони, а не з любові чи почуттів. Він товкався на ній, теж з обов'язку, тільки вже чоловічого, але теж не відчував ні любові, ні почуттів. Ні бодай збудження. Тож став рідше й рідше, як сам зізнався, «лазити до неї». А згодом і зовсім припинив – на стороні дівок завжди вистачало на один раз. А такого, щоб його не збуджувала юна краля, з ним не траплялося.

Якось він Євдокії бовкнув:

– Жаль, що в тебе немає крил.

– А для чого мені... крила? – здивувалась Євдокія.

– А щоб ти... щоб ти полетіла...

– Куди? – закліпала очима Євдокія.

– Куди завгодно! Хоч і до дідька, аби подалі від мене.

І в нього почав кривитися рот, смикатися щока, а очі наче вилазили... Вона закричала і кинулась од нього тікати...

З часом заспокоїлась – це ж біда така, наврочено йому, що рот у нього, як розхвилюється, кривиться і щока смикається, а очі наче вилазять з орбіт...

А може, вона й сама винувата, іноді думала. Ніколи не

розуміла мужа свого, його реформ, що він уже почав затівати, його потяг до Заходу... Він навіть руське вбрання з себе скинув, а зодягався в європейського крою костюм... Євдокія цього не сприймала, він усе розумів – це й стало причиною їхньої сімейної катастрофи. В подружньому союзі любов не завжди головна, потрібні ще почуття і...

І розуміння чоловіка та підтримка його. Історія знає ось такі приклади. Письменник Іван Бунін із жінкою, яку любив, прожив усього півтора року, а з другою, що його розуміла – 47 років. І був з нею щасливий.

Леонід Утьосов – інший приклад – писав в одному з листів: «У мене була дружина-друг, жона-порадниця, дружина-критик. Тільки не думайте, що я був багатоженцем. Вона була єдина в трьох лицах, моя Олена...»

А знаменитий європейський банкір барон Ротшильд, щоб утримати біля себе кохану, подарував їй на Єлисейських Полях розкішний палац, певний, що тепер вона його любитиме. Бодай із вдячності. Не подумавши, що з вдячності любити не можна. І що ж... Кохана кинула його, кинула його палац і повернулася до свого бідного чоловіка. Щоправда прихопивши з того палацу дев'ять дверей із червоного дерева та з якимись неймовірними бронзовими ручками...

Петро швидко охолов до дружини. А втім, він нею ніколи й не захоплювався, а тому й не любив – потягу до Євдокії як до жінки цар теж ніколи не мав.

– Хіба що з голодухи, бувало, полізу до неї, – відверто

казав, як злословив Петро. – Так і син народився, а вона мені байдужа.

Євдокія якось хотіла висловити своє обурення – цариця ж вона, врешті-решт, а не якась там шалава на нічку-другу, та тільки й встигла розтулити рота, як Петро її й обірвав:

– Ну, ти, царівно-жабо з ближнього болота! Якщо й потрапила до тебе моя стріла, то це ще нічого не значить. Вітром її до тебе в болото занесло...

Євдокія після таких слів не зважилася навіть обуритись – Петро був крутим і жорстоким, у гніві чи роздратуванні ніколи спину не знав. Та Петро більше на неї й уваги не звертав – «Хай тебе моя мати любить, вона мене на тобі женила, навіть згоди моєї не спитавши!» – а назнав собі...

...Назнав, як подумки кпила Євдокія, в чужім болоті жабу, навіть і не царівну. А Петро, поки там що, почав відкрито відвідувати Німецьку слободу, де й закрутив з однією (німкенею чи що) фіглі-міглі... Вільний час свій відтоді із задоволенням марнував у своїх німецьких друзів, які водночас були і його навчителями, а заразом і в своїї коханки Анни Монс.

Німецька слобода виникла ще в XV ст. за царя Івана III, коли в Москву почали запрошувати кваліфікованих німецьких спеціалістів: зброярів, медиків, ювелірів, «рудознавців».

Тоді ж почали з'являтися в Росії німецькі найманці; служили перекладачами Посольського приказу, виконували дипломатичні доручення. Особливо багато їх з'явилося у XVI

ст., коли Іван Грозний із захоплених у ході Лівонської² війни Нарви і Дерпта почав переселяти німців насильно до Москви – вони швидко призвичаїлись до нового місця проживання в доти не знаній їм країні, займалися – вельми успішно, Росії від того багато чого перепало – торгівлею, ремеслами та «мукомольным делом». Іноземці за згодою московської влади селилися відокремлено на правому березі Яузи – там і виникла у 1570 р. Німецька слобода.

Життя поволі налагоджувалося, іноземці мали значний зиск і вигоду, адже їм було надано особливі привілеї. Мало того, Іван Грозний навіть дозволив їм виробництво і продаж вина, що було монополією казни. Щоправда, в XVII ст. за Лжедмитрія Німецьку слободу було розорено, тож іноземці, аби не вирізнитися, селилися тоді серед російських громадян.

Але вже царським указом від 4 жовтня 1652 р. всі вихідці з інших країн, які не прийняли православ'я, отримали дозвіл селитися на попередньому місці, себто на місці колишньої Німецької слободи. І від того нове поселення дістало назву Новонімецька слобода. Її межами слугували ріка Яуза зі сходу, струмки Ольховець і Чечера із заходу, на північ землі ле-

---

² Лівонія – на межі XII – XIII ст. область розселення лівів. До 1561 р. Лівонією називалася територія Латвії та Естонії, що її захопили німецькі хрестоносці. На цій території була конфедерація з 5 феодалних утворень – зокрема, Лівонський орден. З часом за цією територією закріпилася назва Ліфляндія. Лівонська війна 1558–1563 рр. – війна Росії проти Лівонського ордену, а з 1561 р., після його розпаду, – проти Польщі, Литви, Швеції та Данії за вихід до Балтійського моря.

жали до Покровської дороги і межували із землями сіл Слохового та Покровського.

Населення слободи було багатонаціональним, але основу його складали уродженці різних князівств Німеччини, Австрійської імперії та Прибалтики, а також голландці та гамбургці.

Німецька колонія швидко зростала, її купці почали створювати тут свої торгові фірми та просувати російські товари до країн Західної Європи. Тоді ж голландці та німці отримали дозвіл на будівництво перших мануфактур для виробництва зброї, оскільки зброя та військоове спорядження тоді закуплялося в основному за кордоном. Німецькі підприємці, із властивою їм енергійністю, вдалися до пошуку руд, обробки металів, налагодили виробництво скла на державному скловарному заводі в селі Ізмайловому, заснували сукняну мануфактуру. А ще купці торгували винами, цукром, сукном, зброєю та предметами розкоші, а вивозили з Росії хутра, щоголовий ліс, ікру, смолу.

За часів Петра I іноземні купці почали переходити в російське підданство й отримувати ті самі права, що були у місцевих торговців. А німці, які прийняли православ'я та перебували на державній службі, отримували дворянство і права на володіння землею й селянами.

У 1702 р. у Німецькій слободі нараховувалося 340 дворів німців і голландців, які жили навіть краще, ніж місцевий люд. Згодом у слободі почали селитись іноземні офіцери, які

служили в російській армії, торговці, ремісники. Між 1691 і 1692 роками в Німецькій слободі почав з'являтися молодий цар Петро I, який мав симпатії до іноземців – особливо до німців і голландців, він навіть збудує там Лефортовський палац. У слободі він знайде собі нових друзів, серед яких – вчителя воєнної і морської справи, як П. Гордон, Ф. Лефорт, а також знайде в Німецькій слободі собі коханку – красуню Анну Монс.

Історики засвідчують: Анна Іванівна Монс мала значний вплив на молодого Петра. Народилася вона в Москві, в Німецькій слободі 1672 р. (за іншими даними, в 1675 р.), була дочкою німецького ювеліра Йоганна-Георга Монса. Красуня Анна швидко стала новим захопленням Петра. І не просто коханкою, а першою любов'ю молодого царя. Досі він, як шепотілися двірцеві, просто «портил девок», навіть не підозрюючи, що є у світі, крім статевої втіхи, ще й кохання. Його він уперше й спізнав з Анною Монс, яка з 1692 р. стала коханкою російського царя.

Їхні інтимні їхні стосунки триватимуть більше десяти років – це ж треба! Таке з Петром, який відзначався навіть у цьому ділі непостійністю, трапилося вперше. Навіть коли Петро жениться на Євдокії Лопухіній, триватиме їхній зв'язок. Цар, регулярно навідуючись до Німецької слободи, жив там по кілька днів із Анною, і вона була мовби його другою дружиною. До Євдокії Лопухіної, законної цариці, Анна не ревнувала Петра, як, своєю чергою, Євдокія Лопухіна не

ревнувала Петра до німкені з Німецької слободи. І це влаштовувало всіх трьох. Ба, Петро навіть якось думав женитися на Анні – після того, як Євдокію буде заслано в монастир.

На відміну від його законної цариці, русачки Євдокії, німкеня Анна Монс, будучи, власне, іноземкою, хоча народилася в Москві та російську мову знала, завжди цікавилася його державними – царськими! – справами, особливо реформами, які він тоді вже задумував, а деякі і втілював у практику... Такого імператора, як її любий Петрик, казала, як лащилася до нього (вона завжди так ніжно-звабно лащилася, що в нього відразу ж загоралося бажання негайно нею оволодіти, і він її раз по раз брав, будучи від природи невтомним), так ось, вона казала, що таких монархів, як він, немає в жодній європейській країні – ні серед царів, ні серед королів, ні серед імператорів, адже він, Петро, унікальний. І він, Петро, виведе дещо відсталу Русь на широку європейську дорогу і стане Великим. І це його тішило. За це він цінував Аннушку-Анничку.

«Ось таку б мені царицю, – іноді думав Петро. – А не Євдокію, яку вже давно треба відправити в монастир...»

Своєю мудрістю, не жіночою, між іншим, поглядами на речі, людей і події (ті погляди часом були не такі, як в інших) вона його просто вражала і захоплювала. Так, наприклад, Анна була певна, що раю та пекла взагалі... просто немає. Рай і пекло є, але не в небі і не під землею, а в самій людині. Якщо вона радується життю і всьому, що її оточує,

завсіди в доброму гуморі, любить щиро – вона сама є рай. А якщо людина похмура, зла й недобра, то вона і є пекло.

Ну як ти не будеш такою захоплюватись?! Такий мудрий годиться царицею бути. І жінка буде добра, і цариця для Русі буде такою ж доброю. Щоправда, він уже має царицю Євдокію, але...

Ось тільки Анна вряди-годи його насторожувала. Кохала його, а тільки він десь затримається, як на інших глипає своїми пречудовими очима. Хоча... Може, то йому просто здається, га? Просто така в жінок порода. Маючи добре, багнуть іще кращого і не знають у цім бажанні спину.

Цариця, яка так і не стала... царицею

Очевидно, так можна назвати розповідь про Анну Монс (у Росії – Монсиха, Петро ж її величав на німецький лад – Анхен)... А втім, простою мовою москвити фаворитку царя величали ще «Кукуєвою царицею» – за назвою одного з кутків Німецької слободи, розташованого між річкою Яuzzою і струмком Кукуєм.

«Анна была изящна, – процитуємо мовою оригіналу, – женственна, выгодно отличалась от боярских дочерей своей обученностью «обхождением с мужчинами», меньшей чопорностью и застенчивостью. По мнению некоторых исследователей, Анна была одной из красивейших девиц Немецкой слободы и до того, как она стала фавориткой Петра, состояла в связи с Францем Яковлевичем Лефортом, который и познакомил ее около 1690 года с Петром!

По словам восторженного современника Хельбига, «эта особа служила образцом женских совершенств». «С необыкновенной красотой она соединяла самый пленительный характер, – писал он, – была чувствительна, не прикидывалась страдальцей, имела самый обворожительный нрав, не возмущенный капризами; пленяла мужчин, сама того не желая... Слыла законодательницей новой моды – накладных волос и платьев западного покроя».

26 січня 1699 р. на святкуванні дня народження Анни, що

відбулося у будинку її матері, Петро I був присутній як постійний шанувальник іменинниці. Він щедро обдарував Анну та її рідню – речами і дорогими прикрасами. І навіть мурованим кам'яним будинком на вісім вікон, який в народі називали «Царициним палацом», – збудованим казенним коштом у Німецькій слободі біля нової лютеранської кірхи. Імператор виплачував Анні та її матері щорічний пансіон у 708 рублів, а згодом подарував їй як вотчину Дудінську волость у Козельському повіті «с деревнями», 295 дворів, зробивши Анну однією з найбагатших поміщиць у Росії.

Кожне побачення з молодим царем, який утікав до неї від своєї набридливої жінки, Анна починала з однією метою: отримати ще і ще дарунки, без яких не могла жити. Тож відверто починала:

– Ну, любий мій царю, що ти сьогодні мені подаруєш?

– Сьогодні, як завжди, – свою любов.

– Ти як завжди, майн герц, надзвичайно щедрий!

– Хочеш іще один будинок у Москві чи під Москвою?

– Хочу! І хочу – ха-ха! – не один.

– Отримаєш.

– Вдячна. Але ти для мене – найдорожчий дарунок долі.

Кидалась йому на шию, висла на нім, а він крутився з нею, дуже радий.

– Ах, як я тебе люблю, мій царю! Дай мені намілюватися тобою. Ти приніс мені свою жагучу любов, тож улий її в мене поскоріш.

Він хапав її на руки, ніс до постелі, а вже там із нею, дужий і невиситимий, чого тільки не витівав – їй усе було мало.

– Ще, ще, – кричала і стогнала вона. – Раз на світі живеш...

Ось таку б йому царицю, думав він іноді, а не якусь там... Євдокію Лопухіну, що ні риба ні м'ясо в постелі.

– А нащо нам якась... е-е... любов. Ми ж не хлопець і дівка, а законна пара, тож і любов нам ні до чого.

– Це ти, ти мені ні до чого! – кричав Петро. І кинувши все, квапився до Німецької слободи, до своєї Анни та мав з нею все, все...

Коли в коханця наближався оргазм – Анна ловила цю мить, – він не тямив себе, і цим завжди користувалася німкеня, бо ніколи не втрачала контролю над собою. Здавалося, попроси вона в таку мить у нього Москву, він і Москву віддасть. Така любов Анну цілком улаштовувала.

Романтичні стосунки царя і його фаворитки, яка вже була, власне, царицею, закінчилися 1703 р., коли знайшлися листи, що викривали Анну в зраді... Зі свідчень сучасника: «Петро заплакал и сказал, что прощает ей, поскольку также глубоко чувствует, сколь невозможно завоевать сердечную склонность... Несмотря на то, что вы отвечали обманом на мое обожание, я чувствую, что не могу ненавидеть вас, хотя себя ненанижу за слабость, в которой повинен. Но я заслуживал бы совершенного презрения, если бы продолжал жить с вами. Поэтому уходите, пока я могу сдерживать свой гнев,

не виходя за межі людськості...»

Петро казав Анні, що в нього теж були серйозні наміри відносно їхньої спільної долі, а вона «прельстилась Кайзерлінгом – етим хромым и старым человеком».

Звісно, Петро I, забувши про свій монархічний статус, аби дозволити зрадливиці, дещо перебільшував фізичну неміч її нового – справді, вже немолодого вибранця Кайзерлінга – але як час покаже, не надто...

Суперник Петра, Георг-Йоганн фон Кайзерлінг був пруським посланцем, і якось на дипломатичній зустрічі імператор з гнівом кинув йому в обличчя:

– Как вы могли обманным путем обольстить женщину, которую я люблю и относительно которой у меня были самые серьезные намерения?

Посланник щось пробурмотів невиразне – Петро тільки й розібрав (та й російською мовою пруссак володів недосконало): «Я люблю Анну... Анна – моя жизнь...»

Петро ще раз звернувся до Анни – а раптом кохана отямилась, схаменулась? Раптом... раптом вона передумала.

Але Анна була неблаганно-непохитною: вона покохала Кайзерлінга і нічого зі своїм почуттям не може вдіяти... Вона розуміє, що втративши Петра, вона втратить і шанс стати царицею, але... Їй любов наказала любити Кайзерлінга і вийти за нього заміж...

Це було її останнє слово.

Роздосадуваний Петро звелів відібрати в Монсів кам'я-

ний будинок, що його в Німецькій слободі збудували коштом казни... Іншу нерухомість Монсам залишили. Петро особисто відібрав у Анни свій портретик-медальйон із діамантами, вигукнувши при цьому: «Щоб любити царя, треба мати його в голові!...»

І як завжди, коли Петро дізнавався про зраду чергової коханки, гнів на якийсь час затьмарював йому розум. Про те, що він жив одночасно з кількома коханками і не вважав те зрадою, чомусь не згадував. Одночасно з Анною Монс Петро мав інтимні взаємини з її подругою Оленою Фадермех. Не вважала зрадою «крутити щось там з іншими» і сама Анна Монс. Казала:

– Якщо іншого виходу, крім як зради, немає, треба зраджувати.

І ще казала:

– Але ж я своєму Петрові вірною буваю досить часто... А коли він завіється в похід чи на війну – маю тимчасову любов з іншими. Але при цьому вірність зберігаю йому, Петрові... Він мені теж часто буває вірним. Навіть по кілька днів поспіль. От ми й пара...

Таких переконань була Анна, але Петро щодо їхніх стосунків був іншої думки. Собі пробачав численні свої зради, але Анні навіть однієї не міг пробачити... І це було в нього як нормою життя – нічого такого... м-м... поганого, як і аморального він у цьому не вбачав. Він – чоловік, повелитель царства і йому, на відміну від цариці, все можна...

А розлютившись, навіть згарячу забував, що сам ніколи не був вірним ні законній цариці Євдокії, яку зраджував з Анною, ні самій Анні, якій зраджував з іншими коханками, ні тим, іншим коханкам, яких, своєю чергою, зраджував ще з іншими коханками...

І це не було чимось особливим чи унікальним у характері Петра. Таке: я можу зрадити жінку, жінка мене – боже борони – притамане майже всім чоловікам. Наприклад, знаменитий серцеїд Олександр Сергійович Пушкін мав донжуанський список із 113 імен жінок, з більшістю яких він був близьким, з іншими – готувався до цього діла... Тож мав інтимні пригоди – ще й які. Зраджуючи при цьому свою законну жону і не вважаючи це якимось гріхом чи аморальністю. Він – чоловік, а чоловікам усе дозволено. Та й не вважав він, жонатий, сім'янин, гульки на стороні якоюсь там зрадою. Та коли вигулькнула чутка – лише чутка, не перевірена як слід – що його люба жона («жонушка», як він її називав), буцімто захопилася іншим чоловіком і що той за нею упадає, то як навіжений кинувся на дуель. І як відомо, наклав головою на тім поєдинку – за самі лише чутки, що його жінка захопилася якимось там Дантесом, хоча сам її стільки зраджував, маючи список із 113 жінок і дівиць, готових лягати з ним у постіль. Вони й лягали, і нічого. А жінкам таке було категорично зась!

Такі вони чоловіки. Справжні при тому.

Краща половина гіршої половини роду людського...

Таким був і цар Петро – вірним він від природи бути не міг. Кохаючи Анну Монс, водночас устигав успішно їй зраджувати, а коли й вона вдалася до цього, то миттєво опинилася під арештом.

Під яким і пробула аж півтора року. І лише тоді, трохи охолонувши чи отямившись, Петро дозволив невірній коханці відвідувати кірху.

Може, він і ширшу волю дав би, але той клятий саксонський посланник Кайзерлінг так закохався в Анну, що почав вимагати в Петра її руки. Ніби вона була донькою Петра, а він – її батьком, який дає згоду на заміжжя доньки. Але Петро ніяк не міг вибачити зрадливості її вчинку, і хоча на той час уже мав іншу коханку, навідріз відмовлявся відпускати свою попередню любов на свободу. Діючи за принципом: сам не гам і другому не дам!

Лише в 1711 р. Петро дав згоду на весілля Монс із Кайзерлінгом. Але прожили вони недовго – молодий дорогою до Берліна негадано помер. По трьох роках померла і Анна – від сухот. Це сталося 1714 р. у Москві, у тій самій Німецькій слободі.

Із Інтернет-видання:

«Но если отбросить все наносное и излишнее субъективное, то образ Анны Монс представляется сегодня весьма неоднозначным и в высшей степени

трагическим. Она является знаковой фигурой не только Немецкой слободы, но и всей европейской культуры, проникшей в Московии. Воспитанная в иной вере и в иной культуре, Анна, по всей вероятности, была равнодушна к России и ее судьбе. Зато она восхищалась Западом, и чистенькая, по-европейски аккуратная Немецкая слобода стала как бы моделью будущей России для царя-преобразователя, а Анна Монс – идеалом женщины. Как остроумно заметил писатель Даниил Лукич Мордовцев, из любви к Анхен «Петр особенно усердно поворачивал старую Русь лицом к Западу и поворачивал так круто, что Россия доселе остается немножко кривошейкою».

Интересен факт, например, что Петр произвел свое знаменитое бранобритие бояр после ночи, проведенной с Монс. Конечно, царь вынашивал этот план давно, но кто знает, может быть, смех его возлюбленной над старозаветными бородами был как раз дополнительным стимулом, вооружившим его ножницами.

Отмечалось также, что указ Петра от января 1700 года о ношении женщинами немецкого платья был навеян нарядами Анны. Конечно, мы далеко от выводов, над которыми в свое время иронизировал Достоевский, что Петр совершил свою великую реформу единственно, чтобы понравиться Анне Монс. Разумеется, это не так. Тем не менее роль этой женщины в истории не стоит и умалять.

Всеми этими событиями Петру Великому был преподан важный урок. Русский самодержец впервые

убедился, що он не всевластен – он, который пользовался таким успехом у женщин, царь, – получил отставку у женщины, которой предлагал все! А Анна Монс показала, что корысть не сосуществует с гораздо более ярким и сильным чувством – любовью!»

Щоправда, іноді Анну Монс плутають з іншою іноземною коханкою Петра І і приписують їй смерть на пласі. Але насправді кат відітнув голову Марії Гамільтон, іншій коханці Петра, яку звинуватили у дітовбивстві...

Це її відтять голову, а не голову Анни Монс, Петро цілував в уста, а тоді помістив її у банці зі спиртом у своїй знаменитій кунсткамері.

Але це буде потім, потім... Вирвавши з серця Анну Монс, де вона вже було облаштувалася навіть затишно, – Петро невдовзі почне відчувати там порожнечу. Наче вирвав не отруйне зілля на ймення Анна Монс, а щось рідне і тепле. Треба було ту порожнечу спішно чимось заповнювати. Звісно ж, новим коханням – відомий принцип: чим отруївся, тим і лікуйся. Чим і зайнявся Петро.

Ось тоді й підвернулася йому під руку і в очі впала Марія Гамільтон, у Росії відома як Марія Гамонтова. Ставши фавориткою Петра І, його тимчасовою, щоправда, але найбільшою любов'ю, Марія не могла й подумати, що вона – ставши коханкою російського царя, жорстокого і невірноваженого, який страждав від «падучої», ступила на страшний трагічний шлях, сама підписавши собі смертний вирок...

Коханок у Петра було та було – відомих, маловідомих і зовсім не знаних широкому загалу, жагучо-пристрасних і холодних, але до специфічного видання А. Р. Сардарян «Сто великих історій любови» (Москва: Вече, 2006), де вміщено і справді сто великих захоплень великих, принаймні знаних в історії людей. Кого там тільки немає: Даліла і Самсон, цариця Савська і цар Соломон, Семіраміда і цар Нін, Сапфо і Алкей, Клеопатра і Юлій Цезар...

А ще ж закохані пари середніх віків, епохи Відродження, XVII – XX ст.: цариця Тамара – Шота Руставелі, Есуй – Чингізхан, Беатріче – Данте, Лаура – Петрарка, Єлизавета Валу – дон Карлос, Анна Австрійська – кардинал Рішельє, царівна Софія – Василь Голіцин, Нелі Гвін – Карл II Англійський, Дар'я Салтикова – Микола Тютчев, Емілія дю Шатле – Вольтер, Софі Волан – Дідро, Джульєтта Гвічарді – Людвіг ван Бетговен...

...Герцогиня Альба – Франсіско Гоя, Полін Бергезе – Ніколо Паганіні, Марія Велевська – Наполеон Бонапарт, Тереза – Артур Шопенгауер, Жорж Санд – Фредерік Шопен, Евеліна Ганська – Оноре де Бальзак, Марі Дюплесессіс – Александр Дюма-син, Анна Дезрі – Альфред Нобель, Кароліна Сайн-Вітгенштейн – Ференц Ліст, Надія фон Мекк – Петро Чайковський, Лу Саломе – Фрідріх Ніцше, Каміла Клодель – Огюст Роден, Леся Українка – Сергій Мережковський...

Як зазначено в анотації до збірника «Сто історій любови,

собранных в книге, расскажут о том, как люди разных времен, национальностей, социального положения и вероисповеданий, любили страстно и беззаветно: любовь определяла их судьбы, ломала характеры (а часом і згадувані долі. – В. Ч.) переворачивала жизни...»

Що й трапилося... Ні, не з багатьма, а майже з усіма. Бо у них була пристрасна любов. Наталя Брасова – великий князь Михайло Романов, Анна Ахматова – Амадео Модільяні, Феліца Бауер – Франц Кафка, Ліля Брік – Володимир Маяковський, Тетяна Гливенко – Дмитро Шостакович, Олена Нюренберг – Михайло Булгаков, Клара Петаччі – Беніто Муссоліні, Віра Буніна-Муромцева – Іван Бунін, Маргарита Коненкова – Альберт Ейнштейн, Валентина Серова – Костянтин Симонов, Тетяна Окуневська – Йосип Броз Тіто...

Серед цих пристрасних кохань – часто трагічних – і вони: Марія Гамільтон і Петро І. Хоч у Петра – повторімося – таких коханок було та було, але до подібного видання чомусь у ролі найзвабливішої коханки потрапила лише вона – Марія Гамільтон...

Предки її походили з давнього шотландського роду Гамільтонів, які ще за царя Івана Грозного перебралися до Росії, навіть знайшли при царському дворі посади. Коли Марія народилася – невідомо, але при дворі Петра вона вигулькнула в 1709 р. – їй тоді було близько п'ятнадцяти років. І вона вже почала квітнути всіма жіночими звабами, але вибирати собі супутника життя не квапилася. Потрібен був не

перший-ліпший, а красивий, кращий із кращих, такий, який міг би забезпечити їй небідне життя.

Спершу вона впала в око цариці Катерині Олексіївні, і та взяла її до собі фрейліною. Струнка, вродлива дівчина всім, із ким знайомилась, одразу ж подобалась. Була Марія невгамовною, вдачі веселої та жвавої.

До всього ж вона вдалася хитрою, проникливою і далекоглядною. Нічого просто так не робила, а лише з прицілом на вигоду і подальші блага.

Вважається, що саме ці якості і допомогли затіяти небезпечну авантюру: рішуче сподобатися цареві й набитися в його любаски, себто шмигнути в його постіль. А вже там вона постаралася! Так постаралася, що невдовзі Петро побачив у ній «такие дарования, на которые не мог воззреть без вожделения». Так Марія стала коханкою російського царя, і він негайно увів її «в постельний реєстр», список особистих коханок.

З перших днів – чи то пак ночей, – цар міг насолодитися новою фавориткою, а пристрасть, що спалахнула в ньому, вже не давала йому спокою ні вдень ні вночі, і він був тільки з нею, на якийсь час навіть махнувши рукою на державні справи. І забув, ясна річ, про законну жону. Щасливо забув. Чому щасливо? А тому, що забув про дружину, а пам'ятав лише коханку, і від цього почувався як ніколи щасливим.

Такою ж щасливою була у ті дні й Марія Гамільтон. Ось тільки щастя її виявилось недовгим. Щоб не сказати – ку-

цим. Та й не врахувала жінка, що цар Петро – від природи чи що? – був аж надто непостійним. Та й щастя, як відомо, триває недовго. Справи та побутові клопоти швидко його затуманюють, і людина знову почуває себе заклопотаною побутом, бодай той побут і царський. Петро не вмів – і не міг – зберігати вірність дружині, як і першій красуні його двору. Навіть у такого здоров'я, як Петро Олексійович не вистачало сили зберігати чи втримувати в собі вірність. Домігшись свого, взявши, що він хотів від чергової красуні, Петро швидко холонув – до будь-якої зваби, любки-голубки.

Збайдужів він і до Марії Гамільтон. З такою ж швидкістю, з якою холонув до коханок – коли брав від них усе, до чого багла його невгамована і така непостійна плоть. І чого тільки не робила Марія, аби втримати біля себе коханого, та все було марно. Швидко настав час, коли Петро-цар, як їй здавалося, почав із нею нудьгувати, а тоді й забувати про неї. І Марія у відчаї, нічого не придумавши кращого, кинулася шукати собі нових коханців, і коло неї чи не роями кружляли зальотники, готові – подай вона їм тільки знак – кинутися до неї в обійми...

Особливо багато товклося біля неї офіцерів, іноземців. Одне слово, від кавалерів у пані Гамільтон не було відбою, і вона пустилася берега. Від природи своєї Марія була не байдужа до плотських розваг і насолод, а в обіймах нових і нових спокусників забувала про зраду царя і мала в тих обіймах велику втіху. Хоч й забаганка будь-що повернути царя

не полишала її.

Підгулювала красунечка Марія, як кажуть, на стороні ще довго й довго – не один рік. І підгулювала б у своє задоволення, може, і не один рік (Петро був зайнятий державними справами і до нього «не доходило»), якби не перестаралась. Закрутила роман з царським денщиком Іваном Орловим, а закрутивши з бравим молодцем, кинулась у вир пристрастей забувши про обережність.

«Бог нас береже», – сміючись, казала коханцеві, забувши про відому істину: Бог береже лише тих, хто сам обережний. А трапилося так, що однієї ночі, коли Петру чомусь не спалося і раптом закортіло чогось такого... цар і згадав про полишену ним коханку Марію – навіть несподівано для самого себе згадав. Оскільки ж він ніколи не відкладав задуманого, то цар подався в спочивальню своєї коханки – вона мешкала в царському палаці. Негадано нагрянув у покої Марії Гамільтон і заскочив в обіймах голої Марії свого денщика Івана Орлова – який пасаж, як писали в давніх російських романах. Про те, що він, цар Петро, сам зраджував, не вважаючи це навіть за зраду, а ось вибрик Марії відразу ж було кваліфіковано як зраду. І не просту, себто не подружню, – бо Марія не була його законною дружиною – а як зраду державну. А це...

Це в кращому разі тягне багаторічне ув'язнення у фортеці з подальшим пожиттєвим ув'язненням в яку-небудь сибірську глушину. І це повторимо, в кращому разі, бо за держав-

ну зраду винуватці каралися смертю – розстріл або повішення. А зважаючи, що улюбленим видом страти для Петра було відтинання – привселюдно й на площі – голови, то Марії й був винесений цей вирок. До того ж у ході скороспішного слідства виявилось, що Марія Гамільтон вже зробила кілька абортів – невідомо, щоправда, від кого – від царя Петра чи від інших своїх зальотних.

Під час слідства дівицю Гамільтон тримали в темниці, закуту в заліззя. Ще й постійно піддавали тортурам. З її уст виривали – залізом і тортурами – нові й нові зізнання. Дівиця Гамільтон також зізналась у дітовбивстві (аборти), що вона умиротвляла у своєму череві ще не народжених дітей, а останню дитину, яка народилася, буцімто задушила власними руками. Це ніби підтвердила й одна з царевих покоївок. І як результат, негайно з'явився указ царя Петра: «Девку Марью Гамонтову, что она с Иваном Орловым жила блудом и была от того брюхата трижды и двух ребенков лекарствами, а третьего удавила и отбросила, за такое ее душегубство, а также она у царицы государыни крала алмазные вещи и золотые червонцы, казнить смертию».

На словах додав: обезголовити. («Лишить головы ея».)

– О найн, найн! – Марія Гамільтон хапалася за власну голову, що з нею вирішено було її розлучити. – У мене немає запасний... голова. – Кинулась до Петра.

– Ваша царська величносте!.. Пйотр, любов моя. Найн, найн рубать моя голова. У мене тільки одна голова. Як я буду

потім жити?

– Га-га-га!.. – за звичкою витріщаючи очі, зареготів Петро. – Люблю веселих дівок! – І ляснув Марію по випуклих сідницях, якими ще недавно так полюбляв тішитися. – Слухай, дівко. Що в тебе лише одна голова, – передражнив її. Марія не твердо знала російську мову, чим раніше його забавляла, – треба було раніше думати. І думати головою. А ти думала сідницями.

– Жінці так думати зручніше, – зізналася Марія.

– Га-га-га! – Петро знову зареготів, дивуючись дотепності своєї вчорашньої коханки, ще раз ляснув її по сідницях і пішов, ще регочучи. Він був того дня добре, як на Русі казали, «піддатий»... А йдучи, кинув на ходу катам: – Лишити голови!.. Хай і далі думає сідницями...

У Біблії відтинання голови традиційно використовувалось як кара за найстрашніші злочиння. А відтинали голову, бо вважали її вмістищем душі.

Стародавні гебрейські закони передбачали чотири види страти: побиття камінням до смерті, відтинання голови, задушення і спалювання. Відтинання голови передбачалося за найсерйозніші злочини, такі як убивство ближнього та ідолівірство.

Прадавні єгиптяни вірили: душа живе в голові людини, відтинання голови, вважали вони, здатне повністю її знищити, тож страчений таким способом уже не міг розраховувати

на потойбічне життя. Йому не було прощення. А тому, хто не мав душі, не було життя і на тому світі. За тодішніми законами, страчених таким способом – відтинання голови, коли знищувалася душа, ховали окремо від злочинців, позбавлених життя іншим способом.

І, звісно ж, поза межами кладовища, часто в безлюдних краях чи на роздоріжжі, в ярах і чагарниках. А про пустелю годі було й казати. І тому, що обезголовлені, не мали права жити в потойбічному світі, живі такої кари боялися і були готові на будь-яку смертну кару, тільки не на відтинання голови, бо при цьому знищується душа.

Одні запевняють, що душа – внутрішній психічний світ людини, з її настроями, переживаннями й почуттями – хіба не так? А ось віряни скажуть більше: душа – безсмертна нематеріальна основа в людині, що становить суть її життя, вона є джерелом психічних явищ і відрізняє її від тварини...

А загалом душа живе, і її треба берегти, бо мертва душа – мертва й людина.

Душа – це її жива плоть, тоже бережимо свої душі, – закликають люди Божі.

Навіть умираючи, люди старалися зберегти душу.

«Якщо вже заслужив смертну кару своїми зlodіяннями, – казали, – то краще бути повішеним чи й навіть живцем спаленим, аніж обезголовленим... Бо на тім світі без душі нікого не приймають. Ти станеш тут ніким по своїй загибелі, ніким будеш і в потойбіччі. А втрата душі – найстрашніша

кара не лише для живих, а й для мертвих...»

І всі жахалися такої страти, навіть просто дивитися, як людині відтинають голову. І лише цар Петро полюбляв таке видовисько, тільки що – і виносив свій традиційний вирок: позбавити голови!

І неодмінно з'являвся на місці страти, аби подивитися, як те дійство буде чинитися і як людська голова, бризкаючи кров'ю, впаде на плаху...

І наділа Марія Гамільтон, двадцяти п'яти років, білу сукню, заплела у волосся чорні стрічки. Коли її вивели на площу до ешафоту, де засуджену вже очікував кат із сокирою, всі, побачивши її, завмерли. «Девіца была так прекрасна: ни долгие дни в темнице, ни жестокие пытки не смогли загубить красоту...»

Петро – а він на цих стратах, як уже мовилося, завжди був присутній, це йому приносило велике задоволення, – цар підійшов до колишньої коханки і голосно попросив її помолитися на небесах за всіх грішних, які залишаються на землі грішній...

Засуджена, певно, думаючи про щось своє, чи була надто розгублена, невиразно кивнула головою і, ворухнувши білими губами, щось хотіла було попросити царя, як він схопив її за плечі, поцілував у ті білі, вже безкровні губи і, підійшовши до ката, щось йому шепнув.

Натовп полегшено перевів подих, засуджена теж. Усі збагнули: той шепіт катові є наказом царя не страчувати засуд-

женої.

І миттєво бліде обличчя Марії почало поволі рожевіти, вона оживала в надії, що в останню мить перед стратою їй буде зачитано указ про помилування. А тому вже вільніше підійшла до ешафоту, по команді опустилася на коліна і поклала голову на плаху, чекаючи, що ось-ось в останню мить їй буде оголошено про помилування царя.

Кат підняв здоровенну сокиру з широким лезом, гекнув і з усього розгону опустив її. Почувся глухий стукіт, і тієї ж миті, бризнула кров – голову Марії Гамільтон було акуратно відрубано. (Про це пошепки і велів Петро катові: «Отрубай акуратно, чтобы голову потом можна было выставять на обозрение».)

Натовп ахнув і завмер, у першу мить ще нічого не тямлячи, адже всі чекали, що дівчицю Гамільтон буде помилувано.

Не розгубився лише цар Петро, він підняв голову колишньої коханки, поцілував її в уста і рівним, рішучим кроком, упевнений у своїй правоті й задоволений стратою, пішов з площі до карети, що очікувала його.

Де поховали страчену, того ніхто не відав, бо те було чи не державною таємницею, а ось голову дівчини Гамільтон було опущено в колбу зі спиртом, а саму колбу з головою врочисто виставлено в кунсткамері...

Кунсткамера (нім. *Kunstkammer* – кабінет рідкісних речей, музей) – у минулому назва різних історичних, художніх, етнографічних та інших колекцій рідкісних речей та місце

їх зберігання. У Росії кунсткамеру було засновано 1714 р. у Петербурзі й відкрито для огляду 1719 р. У ній демонструвалися колекції, зібрані Петром I під час подорожі в Західну Європу.

Згодом вона відійде до складу Академії наук і перетвориться на комплексний музей. З 1724 р. її розмістять у спеціально спорудженому для неї будинку в стилі петровського бароко. У 30-х роках XIX ст. на базі експонатів кунсткамери створено ряд музеїв: анатомічний, етнографічний, ботанічний, зоологічний та інші. Нині в приміщенні кунсткамери міститься Інститут етнографії РФ (раніше СРСР), Музей антропології та етнографії ім. Петра Великого.

Двісті років зберігалася голова Марії Гамільтон у колбі зі спиртом, виставлена у вітрині кунсткамери, і всі відвідувачі протягом згаданих двохсот років милувалися незвичайною вродою Марії Гамільтон (її обличчя не втратило своєї привабливості).

Екскурсанти захоплено слухали розповіді екскурсовода. Одні засуджували Марію Гамільтон: «Шалава! Зрадити самого царя батюшку!» Інші співчували заспиртованій голові, а хто й заздрив: «Пощастило ж їй, сам цар-батюшка ошчасливив її своїм коханням, дівчину без роду й племені».

У 1689 р. Петру виповнилося 17 років, і він уже міг претендувати на реальну владу (досі він мав лише номінальний статус царя), але реальна влада в царстві належала царівні Софії Олексіївні. Ось як писав про неї А. Р. Сардарян: «Ца-

рівна Софія Олексіївна була однією з найнеординарніших жінок у російській історії, вона володіла не тільки різними талантами, а й сильним та рішучим характером, виключним і гострим розумом, що допоміг цій жінці захопити владу і на якийсь час стати самодержавною правителькою величезної держави».

Народилася вона 1657 р. у царя Олексія Михайловича і його першої жони Марії Милославської. Від народження і в дитинстві, а частково і в юності, це була звичайна дівчина-царівна. І, здається, ніщо не віщувало їй будучини, коли вона увійде навіть до історії Російського царства.

Як і всіх дівчат тоді, так і Софію з дитинства навчали, як вести домашнє господарство, шитву-рукоділью, вмінню читати – бодай церковні книги. Водночас заборонялося виявляти почуття, усілякі емоції та непокірність, а з досягненням зрілого віку царських дочок зазвичай віддавали в монастир, де й минало чи не під замком їхнє рано згублене життя. Дозволялося (і навіть примушувалося) лише читати церковні книги.

Всупереч таким настановам, Софія зростала уїдливою, вона не корилася навіть нянькам, на кожному кроці показуючи свою непокірну самотійну вдачу. Але коли цареві доповіли про не вельми слухняну його дочку, цар похитав головою і звелів далі серйозно навчати її, найнявши для цього найкращих вчителів і наставників, тож не дивно, що Софія до десяти років добре засвоїла грамоту, читання, науку,

історію та іноземні мови.

Цар пишався дочкою й охоче брав із собою в поїздки по країні... Як зазначатимуть сучасники, про її незвичайні таланти, ерудованість і проникливість ходили легенди, і в юної Софії почали з'являтися женихи. Щоправда, вона не відзначалася вродою, риси її обличчя не були правильними, а постава статною. Вона була трохи повнувата, з різкими рухами і міцною, не зовсім жіночою будовою тіла. Але це не відштовхувало від неї чоловіків, хоча вона в ті роки не виявляла до них ніякого інтересу.

«У 1676 р. помер цар Олексій Михайлович. Російський трон посів його спадкоємець, хворобливий і слабенький Федір, син царя від першої дружини Марії Милославської. Софія зблизилася з братом, весь час була з ним, оберігаючи і доглядаючи його, а поки там що, завела міцну дружбу з наближеними боярами та воєначальниками, схиляючи їх на свій бік. Так, по кількох місяцях були практично відсторонені від двору Нарішкіни і дев'ятилітній спадкоємець царя Петро, а Софія і далі завойовувала популярність у придворних та зміцнювала своє становище біля царського трону. Тоді ж вона і познайомилася з відомим боярином Василем Голіциним.

Він був значно старшим за молоденьку царівну, відзначався особливою мудрістю, багатим життєвим досвідом, різнобічними талантами і зумів, сам того не бажаючи, покорити юну Софію. Голіцин був вельми освіченим, вільно володів польською, грецькою, німецькою та латинською мова-

ми, знався на музиці, захоплювався мистецтвом і жваво цікавився європейською культурою. Потомок відомого литовського князя Гедиміна, аристократичний і добре вихований князь до всього ж був привабливий собою і володів пронизливим, трохи хитрим поглядом, який надавав його обличчю ще більшої оригінальності.

Царівна Софія, яка недолюблювала чоловіків і часто зневажала їх за слабкість і відсутність волі, раптом несподівано для себе покохала вишуканого і галантного князя. Але той, хоч відчував симпатію до молодої дівчини, не міг відповісти їй взаємністю. Василь Васильович мав дружину і шістьох дітей, до того ж любив жону і вважався зразковим сім'янином.

І все ж він запропонував Софії щиру дружбу і підтримку. Весь час Голіцин і Софія були разом: він запрошував її до своєї домівки, де часом були приїжджі іноземці з Європи, які розповідали про чужоземні традиції та звичаї, що вражали Софію Олексіївну. Василь Васильович відкривав дівчині свої мрії про перебудову держави та проведення різних, часом несподіваних реформ, зміни чинних у країні законів. Царівна, зачаровано слухаючи коханого, захоплювалась ним дужче й дужче...

У кінці квітня 1682 р., коли молодий цар помер, новим спадкоємцем було призначено Петра – за регентства вдови-цариці Наталії Нарішкіної. Такий поворот подій не влаштував Софію Романову, і вона разом із князем Голіциним і наближеними боярами влаштувала збройний бунт,

внаслідок якого були скинуті з престолу малолітній цар Петро і його мати Наталія Нарішкіна. За кілька днів царями стали Іван і Петро, але регентшею при малолітніх братах було призначено Софію Олексіївну. «Їй судилося правити Російською державою довгих сім років», – пише А. Р. Садарян.

Софія виявилася ще й непоганою правителькою: провела військові та податкові реформи, при ній почала бурхливо розвиватися промисловість, усіляко підтримувалася торгівля з іншими державами. Зрозуміло, що Голіцин став при Софії її правою рукою, привозив до Росії іноземних майстрів, відомих учителів та різних спеціалістів, запроваджував у країні іноземний досвід.

Змінились і їхні особисті відносини: Василь Васильович, нарешті, закохався у тридцятилітню царівну. І раніше не відзначаючись вродою, Софія на той час дуже розповніла, риси її обличчя стали ще грубішими, але князь уже не міг без неї жити. Ще не так давно він був чудовим батьком і вірним чоловіком, а тут кинув дружину і навіть не спілкувався з дітьми. Увесь його вільний час належав їй – «любій дівиці Софії». А вона була засліплена почуттями і навіть боготворила свого вже немолодого фаворита.

Голіцина цариця призначила воєначальником, і він двічі водив військо у Кримські походи. А вона слала йому захоплені листи, повні ніжного почуття: «Коли я побачу в обіймах своїх тебе?... Світ мій, батюшка, надія моя... Великим

мені буде той день, коли ти, душа моя, до мене повернешся...» І боярин Голіцин відповідав їй такими ж тремтливо-ніжними посланнями.

Жаль тільки, що Василь Голіцин не володів талантом полководця, тож битви жодної не виграв, а навпаки: повернувся переможеним. І все ж Софія, аби хоч якось збадьорити коханого, влаштувала йому пишний бенкет. Її сліпе кохання до «старця» вже навіть почало шокувати близьке оточення.

Але Софії все було дарма. Вона умовила фаворита відправити законну дружину в монастир і піти з нею, Софією, під вінець. Голіцин хоч і кохав її, але довго не міг на таке зважитися – не визрів ще. Бачачи, що коханець дуже переймається, Софія раптом запропонувала йому повну свободу – як ми сьогодні сказали б, цивільний шлюб. Так вони й жили. Чи були у них спільні діти – невідомо, але деякі історики запевняють, що цариця мала дитину від князя, тільки тримала це в секреті.

А пристрасті та обурення при дворі наростали.

Петро, який на той час уже досить виріс, був надто норовливим і впертим, не бажав більше слухати своєї владної сестри. Він чимраз частіше їй суперечив, ставав, як кажуть, упоперек, дорікав їй зайвою самотністю, що не властива жінкам, і прислухався до матері, яка налаштовувала його проти хитрої та підступної сестри. До всього ж у державних паперах наголошувалося, що регентшу буде позбавлено можливості керувати державою з досягненням повноліття Петра чи його

оженіння. А в Петра на той час уже була дружина Євдокія Лопухіна, але – парадокс – на троні ще залишалася його сестра. З якого дива? На підставі яких законів Софія Олексіївна Романова, хай і зведена сестра його, правила царством?

Так довго не могло тривати, та ще за такого рішучого, свавільного і жорстокого Петра, Так чи так, а сімнадцятилітній брат ставав для правительки небезпечним ворогом. Збагнувши і відчувши це, Софія вирішила діяти, а для цього покликала на допомогу стрільців – як колись уже було.

Будучи, як спеціалісти вважають, від природи жорстоким і свавільним, загалом рішучим, хоча часто й некерованим, Петро водночас, а надто в ранній своїй молодості, відзначався лякливістю, тож у ньому незбагненим чином поєднувалися рішучість і боязливість.

Особливо це проявлялось у ті дні, коли старша сестра Софія зробила спробу остаточно усунути його зі своєї дороги.

Однієї ночі Петра розбудили перебіжчики з Кремля (Петро тоді ночував у селі Преображенському), які й застерегли його: рятуйся, мовляв. Царівна Софія зібрала військо, щоб напасти і вбити тебе в Преображенському. А далі сталося незбагненне. Повіривши словам перебіжчиків, Петро схопився з постелі, метнувся у стайню, роздягненим, як спав, скочив на коня і помчав до лісу. Конюхи його наздогнали, дали одяг.

Але Петро був таким наляканим, що, навіть не одягнувшись, погнав коня вчвал до Троїці. Була вже шоста ранку,

коли він, розбитий тілом і змучений душею, дістався монастиря. Розказують, що, забігши до кімнати, напіводягнений цар, заливаючись слізьми, розповів про свою біду архімандриту, благаючи його захистити від «происков сестры».

Архімандриту ледве вдалося заспокоїти переляканого царька... А тим часом до монастиря підоспіли друзі з Преображенського табору, підійшли кілька стрілецьких полків, і між Москвою та Троїцьким монастирем почалися переговори, що тривали цілий місяць. І весь цей час, ще зляканий, цар сидів у монастирі, боячись його залишити – йому всюди ввижалися змови, що їх повсюди влаштовувала Софія. Але стрільці почали залишати Софію, переходячи на бік Петра. Софія цього разу прорахувалася. Чи історія двічі не повторюється – стрільці вже не повірили – ні їй, ні її постарілому фавориту – і перейшли на бік молодого спадкоємця, який на всіх законних підставах мав право на трон.

І присягнули на вірність Петру.

Правителька Софія зрозуміла, що це вже все. Удвох із Голіциним трону вона не втримає і сама на ньому і дня не всидить.

Так воно і сталося. Петро наказав схопити сестру і зачинити в келії Новодівичого монастиря. Тридцятидвохрічну царівну було відсторонено від влади і назавжди розлучено – так покаже час – із її немолодим коханцем. Василя Голіцина було позбавлено боярського титулу, майна і чинів і відправлено на заслання в далеке архангельське село, де князеві до-

ведеться проскніти серед білих ведмедів до кінця своїх днів, яких у нього тоді залишилося вже не так і багато.

Туга за коханою Софією, наруга, що її над ним учинили з наказу Петра, швидко вкоротять йому віку, у мерзлій землі виколупають – земля була як камінь, архангельські зими суворі – сяку-таку яму, в якій його сяк-так і загребуть. Кажуть, що тіло його вигребуть білі ведмеді та залишать з нього самі лише потрощені кістки...

Софію тим часом постригли в черниці під ім'ям Сусанни. Вона проживе в монастирі ще п'ятнадцять років і піде в інший світ у 1704 р. За іншими даними, фаворит переживе її буцімто на десять років і помре в архангельському селі – його таки загребуть у мерзлу землю – у 1714 році.

Перед смертю Софія була спокійна і якась аж умиротворена – наче щось спізнала таке, що недосяжне для інших. І навіть попрохала називати її Софійкою – «Я такою іду із цього світу, – казала. – Не Софією, а Софійкою...»

І ще казала:

– Дякуючи князеві Голіцину, я спізнала, що таке справжня любов, хоча спершу й не вірила в неї. Гадала, що то все людські вигадки... фантазії. Але коли поруч був князь Голіцин – а він завжди був зі мною поруч, – я жила, жила, як у раю.

Передихнула.

– А може... Може, й справді я жила з коханим у раю, де закохані живуть... І зараз до нього збираюсь. І коли ми з ним

стрінемося, щоб ніколи більше не розлучатися, ми теж будемо в раю... У тім раю, що його любов надає людям...

Із законною своєю дружиною цар Петро після того, як закрутив роман із Анною Монс, формально ще перебував у шлюбі – і не розлучався, і не жив. Мабуть, тому, що на Русі цар не міг розлучитися із законною жоною-царицею, а ось запроторити її в монастир замість розлучення міг. Петро й вирішив запхати в келію монастиря свою законну жону-царицю, – та й нащо вона йому, як він, давно охолонувши до неї (а втім, він і не мав до неї гарячих почуттів), жив – і жив відкрито в Німецькій слободі з Анною Монс.

Поки ще була жива його мати, яка й женила Петра на Євдокії, цар намагався не демонструвати своєї антипатії до жони-цариці. Дотримувався якоїсь, бодай вже й лицемірної пристойності, але після смерті Наталії Кирилівни Петро поїхав до Архангельська, не передавши дружині жодної, бодай куцої, записки, всіляко демонструючи, що вона для нього не існує.

Та Євдокію за традицією, чи радше за інерцією, ще називали царицею і жила вона з сином Олексієм у палаці в Кремлі, але її родичі Лопухіни, які обіймали до того високі державні посади, на той час потрапили в опалу, були позбавлені своїх посад і взагалі будь-якої честі, бо вже не вважалися родичами царю. А він більше не вважався їхнім зятем. І тоді Євдокія перейшла на бік тих осіб, які були невдоволені політикою, як і самим правлінням Петра.

Петро затаїв на них злобу. Дні їхні, здавалося, вже були полічені.

Але так минуло чи не три роки – після смерті цариці Наталії Кирилівни, – Петро і не жив з її невісткою, але й не виганяв її з Кремля, хоча постійно погрожував це, врешті-решт, зробити.

І ось настав вирішальний день. Збираючись за кордон, Петро – буцімто через якусь змову, що її намагалися влаштувати бояри, – звелів батька цариці, свого високопоставленого тестя і двох її братів, бояр Сергія і Василя схопити і вислати подалі від Москви. Щоправда, поки що воєводами – аби якось пом'якшити їхнє падіння.

Вже перебуваючи в Лондоні, цар письмово доручив своєму дядькові Леву Нарішкіну, боярину Стрешневу та духовнику цариці умовити Євдокію постригтися в черниці, за звичаєм, прийнятим на Русі (замість розлучення).

Ті поговорили з царицею, переконували її «не доводити Петра до гріха», а хутчій погодитися на постриг – з усіх можливих бід ця була найменшою.

Але Євдокія йти до монастиря навідріз відмовилася, пославшись на малолітство сина Олексія та його потребу в ній як матері, адже батько, цар Петро, своєму синові ніколи ніякої уваги не приділяв. Навіть ігнорував його, ігнорував вороже.

Цареві доповіли в Лондон про відмову цариці виконати його повеління. Повернувшись до Росії, Петро одразу ж пої-

хав до Анни Монс у Німецьку слободу, наче вона була його царицею і його закоханою жоною.

Євдокія всю ніч – коли їй про це розповіли, – плакала, але вранці вже знову була веселою і, як казала, радувалась із сином життям...

Із закордонного вояжу цар Петро повернувся задоволений вельми і в новому, європейського крою, кафтані, що його подарував йому польський король Август II, з яким його зустріч тривала аж три дні. Петро залишився задоволеним його подарованим кафтаном зі шпагою, тож був так захоплений, що не знаходив і слів для похвали свого нового друга-приятеля. Тоді за бенкетом та різними забавами вінценосні домовилися допомагати один одному збройною силою в разі потреби.

Повернувшись до Москви, цар не поїхав у палац до жони-цариці і навіть не побачився з нею, а подався до Німецької слободи, де в нього було стільки друзів. А там несподівано рознеслася чутка, що цар дуже гнівається... На кого?... Відповів сам цар. Коли вранці у Преображенському палаці з'явилися вельможі, цар, попрохавши ножиці, раптом власноруч і нічого не кажучи, почав відрізати їхні розкішні, як лопати, істинно руські бороди. Першим був воєвода Шеїн. І тільки слух про це поширився по Москві, як служилі люди, бояри і дворяни, самі собі поспішно почали відчикрижувати бороди.

До всього ж усім близьким до двору велено було скидати свою руську одіж та перевдягатися в європейські кафтани. А цар, поки там що, особисто проводив допити з тортурами тим стрільцям, які брали участь у заворушенні на боці Софії, катував їх на дибі власноруч, сам виносив їм смертні вирок і сам, вибравши сокиру, відтинав стрільцям голови. А коли йому набридало орудувати сокирою, сидів верхи на коні й залюбки дивився, як голови засудженим відтинали з його наказу наближені. І дуже сердився, коли деякі бояри «принимались за дело трепетными руками». Як уривався йому терпець, зіскакував з коня, хапав сокиру і сам рубав голови на пласі, показуючи боярам, як це треба робити – «без соплів». А вже потім спостерігав, як обезголовлених стрільців вішали навколо монастиря Новодівичого – трупи там висіли і по п'ять місяців, щоб живі затимили, як виступати проти царя чи не виконувати його наказів.

Удовольнившись стратою, їхав у Німецьку слободу – тішитися в обіймах Анни Монс. Плоть жадала чогось такого... а найперше любові.

І так день за днем, день за днем – більше двох тижнів.

Нагостювавшись після повернення з Лондона у Німецькій слободі, Петро відвідав ще кілька будинків, де гуляв, пив, спав і знову пив і гуляв, і тільки за тиждень, а можливо, і більше, нарешті «соизволил» побачитись із законною супругою і не вдома, а в когось із бояр. І побачився лише для того, аби «власноустно» порадити Євдокії хутчіш постригтися в

черниці. Євдокія й цього разу – хоч і почула пропозицію вже з уст царя, – навідріз відмовилась іти в монастир, бо не відчувала за собою ніякої вини – та її і в природі не було. Того ж дня вона попросила про заступництво патріарха Адріана. Його святість зробив спробу заступитися за царицю, але без успіху. Якщо не рахувати люті, що її він викликав у Петра.

– Не твоє діло, святий отче, – кричав цар. – Молися Богу та не лізь не в свої сани! Євдокія буде черницею, а ти, святий отче, можеш опинитися біля неї простим монахом!

І патріарху заціпило.

Не знаходячи собі місця від гніву, цар велів схопити Євдокію і під конвоєм відвезти в монастир. Спершу він навіть хотів за непослух скарати її на горло, але його відговорили від такої затії друзі з Німецької слободи.

23 вересня 1698 р. царицю Євдокію під конвоєм привезли до Суздальсько-Покровського монастиря, що був традиційним місцем заслання негодних цариць. Там Євдокію поспіхом і насильно постригли під ім'ям Олени. Щоправда, архімандрит обителі відмовився постригти Євдокію, за що був узятий під варту. Згодом у маніфесті, виданому у зв'язку зі справою царевича Олексія, Петро сформулював звинувачення проти колишньої цариці так: «...за некоторые ее противности и подозрения». (Між іншим, того ж року Петро постриг у чернецтво двох своїх єдинокровних сестер Марфу і Феодосію – за співчуття до скиненої царівни Софії.)

Утримання від казни цариці Софії не було виділено – її

мали утримувати родичі. Вона їм у відчаї писала: «Здесь ведь ничего нет: все гнилое. Хотя я вам и прискушна, да что ж делать. Покамест жива, пожалуйста, поите, да кормите, да одевайте, нищую».

Черницею Євдокія пробула щось із півроку, а тоді перейшла у статус мирянки при монастирі. Життя у вільної мирянки Євдокії, колишньої цариці, поступово почало налагоджуватись. Зрештою вона познайомилася з майором Степаном Глебовим (у Суздаль приїздив для проведення рекрутського набору), якось непомітно закохалася в нього, сама дивуючись, що після всіх пертурбацій вона ще здатна на почуття. І, як писатимуть, «вступила с ним в связь...» (Майор Глебов, коли почув, що в монастирі живе колишня цариця Росії, зажадав з нею познайомитись, духовник Євдокії і привів майора до засланої цариці, і вони, наче молоді, захопилися одне одним з першого погляду.)

Згодом Євдокію примусили загрозами-тортурами зізнатися «в содеянном» і навіть писати про це самому цареві. Євдокія напише «признательное письмо» (хитрити й дурити вона від самої своєї природи не могла):

«Всемиловитейший государь! В прошлых годах, а в которых не упомню, по обещанию своему пострижена я была в суздальском Покровском монастыре в старицы и наречено мне было имя Елена. И по пострижению в иноческом платье ходила с полгода; и не восхотя быть инокою, оставя монашество и скинув платье, жила в том монастыре скрытно, под

видом иночества, мирянкою...»

З її листа до майора Глебова: «Свет мой, батюшка мой, душа моя, радость моя! Знать уж злопроклятый час приходит, что мне с тобою расставаться! Лучше бы мне душа моя с телом рассталась! Ох, свет мой! Как мне на свете быть без тебя, как живой быть? Уже мое проклятое сердце да много послышало нечто тошно, давно мне все плакало. Ах мне с тобою, знать, будет расставаться. Уж мне ни жизнь моя на свете! За что ты на меня, душа моя, был гневен? Что ты ко мне не писал? Носи, сердце мое, мой перстень, меня любя; а я такой же себе сделала; то-то у тебя я его брала...»

Що довше перебувала колишня цариця в монастирі, то більше чуток про неї почало з'являтися. І майже всі співчутливі. Так, єпископ Ростовський Десифей почав вістити, що Євдокія скоро знову буде царицею, і величав її в церквах «великой государыней». Пророкували, що, мовляв, Петро ось-ось помириться з царицею і залишить недавно заснований ним Петербург, а разом з ним і свої реформи, що тільки руйнують Русь. Це дійшло до Петра, коли цар проводив слідство у справі царевича Олексія. Під час суду над ним цареві доповіли: колишня цариця Євдокія «яшкается с противниками его реформ и принимает участие в ихнем заговоре против царя». Відразу ж у Суздаль для проведення додаткового розслідування було послано капітана-поручика Скорнякова-Писарева, який і заарештував Євдокію разом з деякими її прихильниками.

Петро видав йому нове повеління: «Указ бомбардирской роты капитана-поручика Писареву. Ехать тебе в Суздаль и там в келиях бывшей жены моей и ея фаворитов осмотреть письма, и ежели найдутся подозрительныя, по тем письмам, у кого их вынул, взять за арест и привести с собою купно с письмами, оставя караул у ворот».

Капітан-поручик Скорняков-Писарев заскочив колишню царицю у мирській сукні (та яка ж вона тоді черниця?), а в церкві монастиря виявив записку, в якій її згадували не черницею: «Благочестивейшей великой государыней нашей, царицей и великой княгиней Евдокией Федоровной, и желали ей и царевичу Алексею благоденственное пребывание и мирное житие, здравие же и спасение и во все благое поспешение ныне и впредь будущие многие и несчетные лета, во благополучном пребывания многая лета здравствовать».

На допиті «с пристрастиями» арештований майор Глебов зізнався: «...сошелся я с нею в любовь через старицу Каптелину и жил с нею блудно».

Стариці Мартем'яна і Каптеліна показали, що свого любаса «инокиня Елена пускала к себе днем и ночью, и Степан Глебов с нею обнимался и целовался, а нас или отсылали телогреи кроить к себе в кельи, или выхаживали вон». Гвардії капітан Лев Ізмайлов, що робив обшук, знайшов у Глебова 9 листів цариці. Вона просила його покинути військову службу і добитися місця воєводи в Суздалі, рекомендувала, як добитися успіхів в інших справах, але головним чином во-

ни присвячувалися їхній любовній пристрасті. Сама Євдокія показала: «Я с ним блудно жила в то время, как он был у рекрутского набора, в том и виновата». В листі до Петра вона зізналася у всьому і просила вибачити, що їй «безгодною смертю не умереть».

З інтернет-видання:

«Писарев арестовал всех и повез в Москву, а затем в застенке Преображенском состоялась очная ставка Глебова и Лопухиной, которые не запирались в своей связи. Глебову ставили в вину письма «цифирью», в которых он изливал «безчестныя укоризны, касающияся знамой высокої персоны Его царского величества, и к возмущению против Его величества народа». Австриец Плейер писал на родину: «Майор Степан Глебов, пытанный в Москве страшно кнутом, раскаленным железом, горящими углями, трое суток привязанный к столбу на доске с деревянными гвоздями, ни в чем не сознался». Тогда Глебов был посажен на кол и, прежде чем умереть, мучался 14 часов. По некоторым указаниям, Евдокию заставили присутствовать при казни и не давали закрывать глаза и отворачиваться».

«После жестокого розыска были казнены и другие сторонники Евдокии, прочие были биты кнутом и сосланы. В сочувствии к Евдокии были уличены монахи

и монахини суздальских монастырей, крутицкий митрополит Игнатий (Смола) и многие другие. Игуменья Покровского монастыря Марфа, казначея Мариамна, монахиня Капитолина и несколько других монахинь были осуждены и казнены на Красной площади в Москве. Собор священнослужителей приговорил и ее саму к избиению кнутом, и в их присутствии она была выпорота. 26 июня 1718 года умер ее единственный сын, царевич Алексей. В декабре был казнен ее брат, Лопухин Абрам Федорович.

В итоге она была переведена из Суздальского в ладожский Успенский монастырь, где 7 лет жила под строгим надзором до кончины бывшего мужа. В 1725-м ее отправили в Шлиссельбург, где Екатерина I держала ее в строго секретном заключении как государственную преступницу под именем «известной особы» (Евдокия представляла большую угрозу для новой императрицы, чьи права были сомнительны, чем для своего мужа, настоящего Романова)».

І лише після воцаріння на престолі свого онука Петра II Євдокія була з пошаною переведена в Москву і мешкала спершу у Вознесенському монастирі в Кремлі, потім у Новодівичому монастирі – в Лопухінських палатах.

Верховна тайна рада видала указ про відновлення честі й гідності цариці Євдокії «с изъятием всех порочащих ее документов». І скасували своє рішення про призначення імператором спадкоємця «по собственному без учета прав на пре-

стол». Євдокії було виділено особливий двір і на її утримання 4500 рублів (велика на той час сума) на рік, а по приїзді Петра II в Москву суму було збільшено до 60 тисяч рублів щорічно – фантастична за тих часів сума! Проте ніякої ролі при дворі Петра II Євдокія не відігравала.

Коли по смерті Петра II виникло питання, хто стане його спадкоємцем, то в числі інших кандидатур згадувалася і Євдокія Лопухіна – як цариця. Верховна тайна рада навіть запропонувала їй престол, але Євдокія Федорівна від нього благорозумно відмовилась – аби не спокушати долю.

Померла Євдокія Лопухіна у 1731 р. Анна Іванівна, племінниця Петра I, яка стала імператрицею, поставилася до неї з повагою і навіть прийшла на її похорони. Останні слова колишньої цариці були, як усім здалося, щирими:

«Бог дал мене познать истинную цену величия и счастья земного». Поховали царицю Євдокію в соборній церкві Новодівичого монастиря біля південної стіни собору, де Смоленська ікона Божої Матері, поруч із гробницями царівни Софії та її сестри Катерини Олексіївни.

І всі ще довго пам'ятали пророчі – буцімто пророчі – слова (закляття) про загибель нової столиці, що їх ніби урочи-сто-моторошно виголосила Євдокія Лопухіна ще перед відправою її в монастир: «... месту сему быть пусту!»

Друге за величиною та значенням місто Росії після Москви – Санкт-Петербург, місто свого імені та святого Петра,

цар почав будувати в гирлі Неви на Заячому острові в 1703 р.

Першою його забудовою стала дерев'яна фортеця з шістьма бастіонами. У фортеці поставили дерев'яну церкву во ім'я Петра і Павла, а біля неї на місці, де стояла рибацька хижа, дерев'яний будиночок для Петра «о двух покоях с сенями и кухней, с холстинными выбеленными обоями, с простой мебелью и кроватью». Визначено було місце для го-стинного двору, пристані, царського палацу, садів та будинків знатних вельмож.

А далі... далі, як свідчить історія, «строительство этого города, которому суждено было вскоре стать новой столицей России, послужило поводом к такому отягощению народа, с каким едва ли могли сравняться все другие меры».

З усієї країни щорічно зганялися на болотисті береги Неви десятки тисяч робітників, які помирали тут незчисленно від голоду і хвороб. Особливо багато – десятки тисяч, – загинуло там українців, насильно зігнаних з усієї України царським урядом.

Як свідчить історія, постать Петра I – дуже складна й неоднозначна для оцінювання в історії російської держави. З одного боку, Петро I – реформатор у галузях економіки, органів управління, суду, війська, соціальних відносин, побу-ту, освіти, а з іншого – відвертий деспот і кріпосник, прибіч-ник абсолютистської влади та диктатури дворянства, в осо-бистому житті жажливий пияк, розбещений, аморальний, ха-мовитий і нестерпно-жорстокий тип. Тому в історіографії

існує широка палітра характеристик діянь першого «божою милістю російського імператора»: від негативних до позитивних. Для радянської влади, яка десятиліттями панувала в СРСР, це був ледь чи не «радянський», себто свій, стовідсотково позитивний імператор.

Для Петра, як зазначають об'єктивні історики, взагалі були характерними репресивні заходи, нехтування людським життям. Та коли І. Мазепа «зрадив» Петра і перейшов на бік шведського короля Карла XII, цар наказав покарати багато людей. Постраждали не лише прихильники гетьмана, який багнув здобути волю своїй Батьківщині, постраждали й зовсім непричетні люди – тільки за те, що вони були української національності. Петро в люті нищив усіх, хто звався українцем чи етнічно належав до України.

А примусові каналні роботи, спорудження фортифікаційних будівель, військові «низові» походи тощо! Козаків і посполитих гнали з України до Петербурга десятками тисяч – на вірну загибель. До них залучалися найбільш фізично здорові козаки, селяни та міщани. Додому поверталось від 30 до 60 відсотків, інші вмирали від нестерпних умов робіт, епідемії, каліцтва тощо. Це була неприкрита політика Петра І на відвертий геноцид і цілеспрямоване спустошення України – мова завжди йшла про десятки тисяч загубленого люду, з поступовим її заселенням росіянами. Ось як описує один з очевидців – полковник Черняк – умови праці козаків на спорудженні каналу: «Велике число козаків хворих і помер-

лих знаходиться, і щораз більше множаться тяжкі хвороби – найбільше вкоренилася гарячка й опух ніг, і мруть з того. Однак приставні офіцери, незважаючи на таку нужду бідних козаків, за наказом пана бригадира Леонтьєва... б'ють їх при роботі палками – хоч і так вони її не тільки вдень і вночі, а навіть у дні недільні і святкові відправляють – без спочинку...»

Далі полковник зазначає: «Боюся я, отже, щоб козаків тут не погубили, як торік – що їх хіба третя частина в минулім році додому повернулася...»

Робоча повинність була, як вважали сучасники, безоднею, в якій загинула незліченна кількість народу. Лише Петербург і Кронштадт варті були кількох сотень тисяч людей. А на їхнє місце гнали нових і нових, тож і не дивно, що всупереч всьому місто виростало швидко. Людям різного звання під загрозою величезних штрафів з конфіскацією маєтків велено було переселятися до Петербурга і там зводити собі будинки.

Для підневільного люду імперії це було гірше пошесті чи спустошливої війни, тож усі проклинали Петра та його град. Кляли й бажали, щоб те місце, де виріс Санкт-Петербург, провалилося хоч і на той світ, а на його місці щоб швидше вирости чагарі та бур'яни. І щоб те будівництво забулося як жахливий сон... Ці побажання підневільного люду і висловила цариця Євдокія, пророкуючи – «Месту сему быть пусту!»

Коли з Марією Гамільтон було покінчено, а заспиртована її голова опинилась у вітрині кунсткамери, цар Петро знову відчув у собі порожнечу, яку чимось чи кимось треба було заповнити. Життя, як кажуть, тривало, а царська плоть жадала нових розваг, пристрастей і насолод з новими коханками, звабними й жагуче гарячими. Тоді ж і з'явилася Марта, якій через роки судитиметься стати Катериною під порядковим номером «перша».

Марта Самуїлівна Скавронська, в першому шлюбі Крузе. За однією з версій, вона народилася на території сучасної Латвії, в історичній області Відземе, що на зламі XVII–XVIII ст. входила до складу шведської Лівонії, у родині латиського (чи литовського) селянина родом із околиць Кегумса.

За іншою версією, майбутня російська імператриця народилася в Дерпті – нині Тарту – у родині естонського селянина.

Батьки Марти повмирали від чуми, тож дядько віддав дівчину в дім лютеранського пастора Глюка, відомого своїм перекладом Біблії на латиську мову. Після захоплення Марієнбурга російськими військами Глюк, учений чоловік, був узятий на російську службу, заснував першу гімназію в Москві, викладав мови і писав вірші російською мовою.

Марту використовували в домі як прислугу, грамоти її не вчили – нащо вона служниці. У 17 років Марту віддали заміж за шведського драгуна на ім'я Йоганн Крузе – якраз пе-

ред наступом росіян на Марієнбург. Пожила вона з чоловіком щось день чи два, сурмач Крузе відбув зі своїм полком на війну і десь згинув – чи пропав без вісти.³

І юна Марта не встигла запам'ятати ту одну-єдину шлюбну ніч з молодим чоловіком, як він, вигукнувши вранці «Прощай! Сурма кличе мене в похід», подався у той похід – і щез... А у Марти ще довго у вухах гуділа його сурма.

Почалася Північна війна. У 1702 р. армія російського фельдмаршала Шереметьєва захопила шведську фортецю Марієнбург. Шереметьєв, взявши фортецю, безжалісно спустошив і спопелив ті краї.

Про це він із гордістю доповідатиме цареві: «Послал я во все стороны пленить и жечь, не осталось целого ничего, все разорено и сожжено, и взяли твои ратные государевы люди в полон мужеска и женска пола и робят несколько тысяч, также и работных лошадей, а скота с 20 000 или больше... и чего не могли поднять, покололи и порубили».

Загалом у Марієнбурзі Шереметьєв захопив 400 мешканців. Клопотатися за них прийшов до графа пастор Глюк, ось тоді Шереметьєв і закріпив служанку Марту Крузе. Вона так йому сподобалася, – а граф ніколи не був байдужим до гарненьких дівчат, – що він силою взяв її собі в коханки.

Пастор Глюк спробував було щось заперечити, але граф

---

³ За іншими даними (версією), першим чоловіком Марти Скавронської був не трубач Крузе, а драгун Рабе. Ця версія потрапила навіть у художню літературу, наприклад, у роман О. М. Толстого «Петро Перший». Ще за іншою версією – це її дівоче прізвище, а якийсь Йоганн Рабе був її батьком.

безцеремонно послав його за відомою в росіян адресою, тож пастор вирішив, що краще йому скористатися порадою войовничого росіянина, а не випробовувати власної долі рятуванням служанки. Швидко вдовольнивши з юною красунею свою хіть, Шереметьєв повів далі своє воїнство, а Марту – щедрою виявилася полонянка на любов! – передав своєму другові князю Меншикову. Той, побачивши Марту, як смола, пристав до графа: «Віддай кралечку мені, ти вже вдовольнився з нею, дай і мені вдовольнитися. Не будь скупердяєм, граф. Я ж з тобою ділився своїми кралечками, поділися й ти зі мною своїми...»

«Гм, – гмикнув граф Шереметьєв, адже в словах князя була правда, і віддав йому Марту, якою він уже встиг насолодитися – та й було в нього таких красунь в обозі, та було!..

Отож, віддавши кралею князю, граф Шереметьєв подався далі, як прийнято було урочисто мовити: на театр воєнних дій – гарний театр! – а ось Меншиков так і не встиг насолодитися кралею, як її загледів у нього Петро І. Річ у тім, що князь Меншиков, на свою біду, був чи не другом царя, і цар частенько його відвідував у Петербурзі – з такої нагоди Меншиков завжди влаштовував пишні застілля. Влаштував і того разу.

Марта разом з іншими служницями допомагали накривати для царя стіл. Там її й загледів Петро. І як раніше фельдмаршал Шереметьєв, а потім і князь Меншиков, з першого разу... Ні, не закохався, а захопився Мартою. А те, що впало

в око цареві, тієї ж миті ставало його – особливо молоденькі дівчата.

Ось як про ту першу зустріч Петра I з Мартою Скавронською-Крузе, називаючи її вже Катериною, хоча нею вона стане переогодом, згадував один з очевидців тієї події, француз Вільбуа, який тоді перебував на російській службі і вертівся при Меншикові: «Когда царь, проезжая на почтовых из Петербурга, который назывался тогда Ниеншанцем, или Нотебургом, в Ливонию, чтобы ехать дальше, остановился у своего фаворита Меншикова, где и заметил Екатерину в числе слуг, которые прислуживали за столом. Он спросил, откуда она и как тот ее приобрел. И, поговорив тихо на ухо с этим фаворитом, который ответил ему лишь кивком головы, он долго смотрел на Екатерину и, поддразнивая ее, сказал, что она умная, а закончил свою шутиливую речь тем, что велел ей, когда она пойдет спать, отнести свечку в его комнату. Это был приказ, сказанный в шутиливом тоне, но не терпящий никаких возражений. Меншиков принял это как должное, и красавица, преданная своему хозяину, провела ночь в комнате царя...»

Від російського самодержця Марта Скавронська народить первістка, названого Петром, а наступного року Павла, невдовзі обидва помруть. У 1705 р. Петро відправить Марту, яку вже величав Катериною, в підмосковне село Преображенське, в будинок своєї сестри Наталії Олексіївни, де Марта-Катерина навчиться російської грамоти і, як і рані-

ше, дружитиме з родиною Меншикова. По двох чи трьох роках Марта-Катерина охреститься у православ'ї і тоді вже офіційно змінить своє родове ім'я Марта на Катерину Олексіївну Михайлову, оскільки хрещеним її батьком стане царевич Олексій Петрович, а прізвище Михайлова використовував сам цар Петро, якщо бажав залишитися інкогніто.

Петро влаштував тріумфальний похід у Москву – з нагоди річниці Полтавської битви. На тім параді провели тисячі шведських полонених, серед яких виявився і...

Так, так, Йоганн Крузе, сурмач і перший – щоправда, на одну чи дві ночі – чоловік Марти Скавронської, яка вже була Катериною Олексіївною, коханкою самого царя і навіть народжувала йому дітей. Йоганн Крузе необачно відкрився своїй жінці: «Це ж я, Йоганн Крузе, твій чоловік, сурмач, а ти сплуталася з якимсь Петром!»

Обурена Марта, яка вже була Катериною, поскаржилась на свого першого чоловіка своєму коханцеві і долю необачного сурмача Йоганна Крузе було в один момент вирішено: його схопили та етапом без суду і слідства відправили до Сибіру, де й запов його слід. Цього разу вже назавжди. Відомо, що сурмач Йоганн Крузе помер 1721 р., кленучи на всі заставки Марту Скавронську.

Подальша доля Марти Скавронської, служанки пастора, дочки селянина, яка в Росії стала Катериною Олексіївною Михайловою, склалася не просто щасливо, а карколомно щасливо. Ще до законного заміжжя з Петром I вона наро-

дять йому двох дочок – Анну і Єлизавету. Як свідчили сучасники, вона не просто захопила царя, а й взяла над ним гору, хоча він був буйним і некерованим, – навіть сам із собою, бувало, нічого не міг вдіяти, а Марта...

Марта, вона ж Катерина, одна в усьому тодішньому світі «могла совладать с царем в его припадках гнева, лаской и терпеливым вниманием успокоить приступы судорожной головной боли Петра, по мемуарам Бассевича: – звук голоса Катерины успокаивал Петра; потом она сажала его и брала, лаская, за голову, которую слегка почесывала.

Это производило на него магическое действие, он засыпал в несколько минут. Чтоб не нарушить его сон, она держала его голову на своей груди, сидя неподвижно в продолжение двух или трех часов. После он просыпался совершенно свежим и бодрым».

До весни 1711 р. Петро так прикипів до принадної та легкої характером колишньої служниці, що велів вважати Марту-Катерину своєю жоною і навіть взяв її в нещасливий для російської армії (але хто знав, що він виявиться нещасливим) прутський похід. Датський посланник Юст Юль так описав цю історію.

«Вечером незадолго перед своим отъездом царь позвал их, сестру свою Наталью Алексеевну в один дом в Преображенскую слободу. Там он взял за руку и поставил перед ними свою любовницу Екатерину Алексеевну. На будущее, сказал

царь, они должны считать ее законною его женой и русскою царицей. Так как сейчас ввиду безотлагательной необходимости ехать в армию он обвенчаться с нею не может, увозит ее с собою, чтобы совершить это при случае в более свободное время. При этом царь дал понять, что если он умрет прежде, чем успеет жениться, то все же после его смерти они должны будут смотреть на нее как на законную его супругу. После этого все они поздравили (Екатерину Алексеевну) и поцеловали у нее руку».

У Молдові 1711 р. 190 тисяч турків і кримських татарів притисли 38-тисячну російську армію до ріки, повністю оточили численною кіннотою і почали методично її знищувати. Загроза повного знищення армії була такою реальною, що навіть залізні нерви Петра почали здавати і він ледь чи не запанікував. А тут ще й Катерина – він уже пошкодував, що взяв її з собою, – будучи на сьомому місяці вагітності, звалилася з ніг. Але духом не впала. За легендою, вона буцімто вирушила в далекий похід, обцяцькувала себе прикрасами – дарунками царя, тож познімала їх, щоб віддати коштовності на відкуп турецькому командувачеві. Дякуючи тим коштовностям, Петро зміг укласти з турками Прутський мир і, пожертвувавши руськими завоюваннями на півдні і прикупивши лиха, вивів армію з оточення.

Офіційне вінчання Петра І, руського самодержця, з дочкою селянина Мартою Скавронською-Крузе, вже Катериною Михайловою відбулося 1712 р. у церкві Ісаакія Далмацько-

го в Петербурзі. За рік Петро I на честь «достойного поведення своєї супруги во время неудачного для него прутського походу, основал орден Святой Екатерины и лично возложил знаки ордена на жену». Спершу він називався орденом «Освобождения» і передбачався тільки для Катерини. Про заслуги Катерини під час прутського походу нагадав Петро I і в своєму маніфесті про коронацію супруги:

«Наша любезнейшая супруга государыня императрица Екатерина великою помощницею была, и не только в сем, но и во многих воинских действиях, отложая немочь женскую, волею с нами присутствовала и елико возможно вспомогала, а наипаче в прутской кампании с турки, почитай отчаянном времени, как мужески, а не женски поступала, о том ведомо всей нашей армии...»

В особистих листах цар раптом почав виявляти незвичайну для нього ніжність до супруги: «Катеринушка, друг мой, здравствуй! Я слышу, что ты скучаешь, а и мне не безскучно...»

Катерина народила своєму вінценосному мужу аж 11 (мати-героїня, як на теперішні виміри!) дітей, але майже всі вони повмирали в дитинстві, крім Анни та Єлизавети.

Іноземці, які з цікавістю слідкували за російським двором, відзначали особливу прихильність царя до жони. Ось що один з них писав про їхні стосунки в 1721 р.: «Она была мала ростом, толста и черна; вся ее внешность не производила выгодного впечатления. Стоило на нее взглянуть, чтобы

тотчас заметить, что она была низкого происхождения. Платье, которое было на ней, по всей вероятности, было куплено в лавке на рынке; оно было старомодного фасона и все обшито серебром и блестками. По ее наряду можно было принять ее за немецкую странствующую аристократку. На ней был пояс, украшенный спереди вышивкой из драгоценных камней, очень оригинального рисунка в виде двуглавого орла, крылья которого были усеяны маленькими драгоценными камнями в скверной оправе. На царице было навешено около дюжины орденов и столько же образков и амулетов, и, когда она шла, все звенело, словно прошел запряженный мул».

Інший очевидец свідчить: «...ничто не может сравниться с тобой...» І раптом...

Раптом 1724 р. Петро І запідозрив імператрицю... У чому? Та в ній, у зміюці – невірності. І з ким? З її камергером, даруйте... А втім, пардон. У монархічній Росії та в деяких інших монархічних державах – це придворний член вищого рангу.

Нема кращого друга, як вірна супруга

Це – українське народне прислів'я.

Та, мабуть, так воно і є. Тут прислів'я не помиляється.

Сьогодні у тлумачних словниках можна прочитати, що зрада – це перехід на бік ворога; віроломство, зрадництво.

Друге значення: порушення вірності у коханні, дружбі.

Третє значення: відмовляння від своїх переконань, поглядів та ін.

І так воно, звісно ж, і є.

І колись так було, во врем'я оно і сьогодні так.

І тоді, і сьогодні таких зневажливо називали і називають – зрадцями.

Зрадила та, що любила...

Зрадила мила мені —

Пусто в серці без неї,

Сумно, як в темній тундрі...

Ці рядки Олександра Олеся у всі часи, як кажуть, відповідали істині. На жаль...

Якось воно вже так заведено, що чоловік про зраду своєї дружини – якщо така сталася – завжди дізнається останнім.

Коли вже весь царський палац про це відав і шушукався,

перемиваючи кісточки цариці й цареві, бо всі вже знали про зраду любої йому Катеринушки та про те, як вона йому вже не перший рік наставляє роги, і вони в нього хоч і невидимі, але пречудові й вельми гіллясті, дізнався – нарешті, нарешті! – і сам Петро I, цар-імператор, якого чи не відкрито зраджувала цариця-імператриця, перетворивши його в рогоносця.

Вже навіть міністри, посланники, всі, хто оточували царя з царицею, знали про любовний зв'язок Катерини з юним Монсом, і навіть уже не раз намагалися про це натякнути Петрові, але цар, як згодом писатимуть історики, «перебував у повній впевненості з приводу вірності своєї супруги».

І завжди підозрілий, який нікому й ні в чому не вірив, цар Петро раптом опинився десь в емпіреях – щодо вірності йому жони-цариці. Не вірячи нікому – ще раз повторимо – раптом почав вірити... Марті Скавронській, яку зробив Катериною Олексіївною... Та й в емпіреях так було гарно перебувати й відпочивати там душею і тілом після занудливих і виснажливих державно-царських справ...

Емпірей, згідно з космологічними уявленнями стародавніх греків, – найвища частина неба, наповнена вогнем і сяйвом-світлом. Переносно: висота.

Витати в емпіреях – поринути у мрії, далекі від життя (і головне – повірити в них, створити їх у собі на порожньому місці, чи то пак у своїй уяві. – *В. Ч.*), жити відірвано від реальної дійсності.

Як, між іншим, і жила Марта-Катерина Скавронська-Ми-

хайлова, будучи в той самий час імператрицею та дружиною імператора. У неї все було так, як через століття писатиме Леся Українка:

Уночі, у сонних мріях,
Летимо ми геть од світу,
Хто летить в безодню чорну,
Хто в сріблясті емпіреї...

До польоту цариці Катерини в сріблясті емпіреї, сам того не усвідомлюючи, приєднався і цар Петро. І доки він там перебував, – щодо вірності йому жони-цариці – син золотих справ майстра з Німецької слободи Віллім Монс, дякуючи особливим відносинам з царицею, став «сильною персоною». Перед ним у царському палаці вже всі запобігали і перед ним, безрідним і мовби ж безвладним, аж лабузнилися.

Багато хто навіть із впливових вже звертався до нього по допомогу, і коханець цариці всім допомагав. Але – не безкорисливо. За допомогу він брав, як сам сміявся, ясир – винагороду, і плата була не малою. Та й усі в палаці знали, як цар кохає свою Катерину і ні в чому їй ніколи не відмовляє. А Катерина теж багато чого могла і ніколи не відмовляла ні в чому Вілліму Івановичу, адже він творив із нею незвичайно чарівну любов. І за це Катенька-імператриця віддячувала йому своїм тілом, не торгуючись при цьому в ціні за свої послуги.

Какали, що навіть всесильний Олександр Данилович Мен-

шиков, як його титулюють в історії – російський державний діяч (і військовий теж), генералісимус, один з найбагатших поміщиків Росії (мав 90 тисяч кріпаків!), друг-брат Петра І, який починав свою карколомну службу простим денщиком царя, так ось навіть він, Олександр Данилович, не раз звертався до Монса, а за його допомогу дарував коханцеві імператриці породистих коней та карети.

Не скупився ніколи. Річ у тім, що цар уже стомився від нестримних крадіжок свого недавнього улюбленця Данилича і як міг – а міг він багато, – боровся з казнокрадством високопоставлених своїх службовців. Саме в ті дні був публічно страчений за «лихоимство» (хабарництво) сибірський губернатор князь Матвій Гагарін. Така ж доля чекала й Меншикова, який теж не знав «удержу в лихоимстве», але...

Меншиков устиг своєчасно звернутися до Вілліма Монса, щедрі-прещедрі дари йому підніс, той подався до коханки своєї, та звернулася до Петра і... і крутий та швидкий на розправу цар лише зітхнув: «Если, Катенька, он не исправится, то быть ему без головы. Но для тебя я на первый раз его прощаю!»

І любовний трикутник існував упродовж кількох років. Але...

Як сказав один: тайни для того й існують, щоб їх відкривати.

Отож і в цій історії тайне нарешті стало явним. Як ті, хто творив сію тайну, повіривши у свій фарт, втратили обе-

режність і діяли вже явно нахабно. За принципом: море по коліна. Першим погорів Столетов, челядник Вілліма Монса, який, маючи добре підвішений язик і навіть деякі літературні здібності, відав усією кореспонденцією, – в основному проханнями, – що надходили на ім'я цариці. Він також складав листи, документи, доповіді для государині, що їх Монс особисто носив Катерині.

Іншою довіреною особою Монса був знаменитий петрівський блазень (по-російському шут) Іван Балакір'єв. Через нього коханці й передавали один одному любовні записки. Щоправда, неясно, хто читав їх неписьменній Катерині та хто писав за неї відповіді. Так ось: Балакір'єв, якимсь перебуваючи напідпитку, повідав своїм горілчаним братам – просто здуру бовкнув, аби похвастатися тим, що він усе знає, що в одному з листів Монса нібито – сам читав, клявся блазень, – йшла мова про отруту, якою цариця мала «попотчевать» Петра. Ніби Столетов знав про зміст того послання, але не доніс на свого пана – хотів, нерозумний, тим листом шантажувати його: «Егорка – да подцепил Монса на аркан».

Блазень Балакір'єв, розказуючи сію придибенцію, озирнувшись і роблячи страшні очі, шепнув: «Письмо сильненькое, даже рта разинуть боязно».

Але своєї ж поради й не дотримався: рота він таки «разинув». А краще б його не роззявляв – довше та безпечніше жив би, а так...

У листопаді 1724 р. Петро I, нарешті, отримав донос, що

недвозначно «сигналізував» про злочинний зв'язок між імператрицею та камергером двору, яким був Віллім Монс.

Швидко ім'я аноніма, горілчаного друга Балакір'єва, було встановлено. Ним виявився шпалерних справ учень Іван Суворов – його відразу ж схопили і спішно доправили для допиту в Тайну канцелярію.

Того ж дня там опинилися і Столетов з Балакір'євим. Спершу вони спробували було гороїжитися, не я, мовляв, і рука не моя, але, як буде донесено цареві, «дыба и кнут быстро развязали языки друзьям Монса».

Петро І завжди відзначався нестримною та жорстокою рішучістю (часто траплялося так, що спершу він діяв, себто рубав голови, а вже потім думав, чи правильно він учинив), тож особисто велів начальнику Тайної канцелярії зайнятися цією справою, але – не розголошувати її, адже в справі була замішана сама цариця.

До Монса з'явився сам начальник Тайної канцелярії Андрій Ушаков і з порога заявив: «Сударь, вы – арестованы!» І велів особам, що його супроводжували, відібрати в Монса шпагу, ключі, особисто запечатав папери і повіз коханця імператриці на допит до самого імператора.

Цар оскаженів – перехід у такий стан для нього завжди був чи не миттєвим, це всі знали і тому страшенно боялися гніву царя, замішаного на оскаженінні. Для Монса було підготовлено дибу, але Монс, лише глянувши на царя, в якого вже смикалися вусики, щоки, шия і все обличчя кривилося,

а рот пузирився піною, з ляку втратив свідомість.

Викликали коновала, той «пустив Монсу крові», Монс отямився і поспішно закричав: «Не треба диби, не треба, я... Я все як на сповіді розкажу!...» Як свідчитиме один з учасників того дійства, Монс «тотчас во всем признался, так что не нужно было употреблять пытку».

Щойно Монс дав «признательные показания», були арештовані сестра Монса Матрона Балк, яка сприяла любовним стосункам свого брата з імператрицею Катериною, і кілька чоловіків з найближчого оточення Катерини.

Слідство у справі Монса провели напрочуд швидко – щось менше тижня витратили часу. А враховуючи пікантність цієї неприємної для імператора історії з його жінкою, Катериноюю любою, участь у ній імператриці старанно завулювали. Винуватим зробили лише Монса, але його звинуватили лише в казнокрадстві та хабарництві.

Монс полегшено перевів подих, як вислухав вирок. Але відразу ж виявиться, що полегшено зітхнув він передчасно: на присуд таке «скорочене» звинувачення аж ніяк не вплинуло – Монса засудили до страти.

Вирок виніс сам імператор у своєму стилі: «Быть ему без головы!»

Страту призначили на Троїцькій площі. О десятій ранку туди прибув похмурий кортеж: солдати вивели з арештантської колимаги Вілліма Монса і в супроводі протестантського священика повели засудженого до місця страти.

Улюбленець імператриці, її коханець, камергер двора, вчора ще майже всемогутній, відомий фронт і серцеїд, шанувальник вишуканого стилю, а тепер блідий і виснажений, без кровинки на обличчі, у некритому кожусі, наближався до ешафоту, ледве-ледве тягнучи ноги... Власне, солдати тягли його під руки. Біля ешафоту засудженого вже очікував кат, тримаючи в руках сокиру з широким блискучим лезом...

Біля нього стирчала висока жердина. Монс хоч як намагався, але не міг відвести погляду від жердини із загостреним кінцем... Розумів, що на тій жердині, на тій її гостряку за кілька хвилин, що здадуться йому миттєвістю, буде красуватися його голова... Сказав же імператор: «Быть ему – без головы!...»

За якусь мить так і сталося: на високій тичині, стікаючи кров'ю, з'явилася голова бідолашного Монса – кат виконав свою роботу високопрофесійно.

Потім на залитий кров'ю ешафот звели сестру обезголовленого Матрону Балк і жорстоко відшмагали батогами. (Її потім вишлють до Тобольська – на вічне поселення.) Єгора Столетова та блазня Балакір'єва теж відшмагали батогами й оголосили про їхнє заслання на пожиттєві каторжні роботи.

Цар Петро бував вельми задоволений, коли комусь із його веління відтинали голову. Надвечір він запросив до коляски імператрицю Катерину – яка навіть аж зраділа, що нарешті прогуляється з любим чоловіком – і повіз її на Троїцьку площу, де на високій тичині стирчала голова страченого Вілліма

Монса...

— Ну, як, дорогуша, Катеринушка? Правда перед нами, — кинув на тичину з головою Монса, — картина, гідна пензля найзнаменитіших художників.

Катерина без крихти бодай ніяковості, безтурботно-безжурно, але віддано дивлячись в очі коханому чоловіку, не без обурення зауважила:

— Як сумно, що серед двірцевих стільки зіпсованості...

І кивнула при цих словах на високу тичину, на якій стирчала голова її ще вчора найдорожчого коханця...

— Шкода, що в цього... цього Монса, голова всього лише одна, — зітхнув цар. — Відтяли її — і всі задоволення скінчилися. А були б дві голови, ми продовжили б задоволення, їх відрубавши. Одне втішно, — по хвилі додав, — зіпсованих, як ти зволила висловитись, на Русі завжди вистачало і вистачатиме.

Наступного дня, коли вже всі надивилися на голову Монса на високій тичині та сам цар натішився тим видовиськом, він велів зняти голову коханця своєї жони-цариці, опустити її в банку зі спиртом (у тій банці голова Вілліма Монса виглядала, як «жива», тільки й того, що не моргала), і розпорядився посудину з головою Монса у спирті поставити в покоях дружини — вочевидь, для кращої пам'яті. Щоб цариця Катерина більше не забувала свого коханця, а вдень і вночі могла ним милуватися...

Ось тоді вперше цариця Катерина занепокоїлась, у душі

в неї щось закрижаніло, і вона подумала, знаючи добре характер Петра, що це так не скінчиться. Петро на цьому не зупиниться, якщо велів занести в її покої банку з головою її коханця (але що ще він задумав, тиран жорстокий?), чи не готує він і їй таку саму долю, як бідному Вілліму Монсу?

Що цар задумав – залишилося невідомим. Із тієї причини, що жити йому тоді залишалося всього лише два місяці та дванадцять днів...

Ідилія – близьке до природи, мирне, безтурботне щасливе життя. Принаймні так за словниками.

Таким воно принаймні особисте – було і в царя Петра – на його тодішнє переконання.

І ось настав день ікс і...

І вона, Ідилія, зникла в один день, чорний для Петра, коли він дізнався, що його кохана, яку він навіть проголосив жоною-царицею та раптом...

Раптом зрадила його. Зрадила, як наче якась потіпака. І це вона, цариця царства Російського і його полум'яна любов. Та хто вона взагалі така? Селянка з діда-прадіда, служниця пастора, якась там наймичка, коханка Меншикова та Шереметьєва. Шльондра! Курва, як кажуть про таких на Русі. Він її, підстилку генерал-фельдмаршала, забрав до себе, зніс до царського достоїнства, якусь там Марту Скавронську, дав їй звання цариці, а вона...

Вона зрадила його. І з ким? З якимось камергером двору... Монсом.

Що їй, його кохання мало? Його невиситимої пристрасті? Вона ж, як він злягався з нею, стогнала і кричала від задоволення... То що ж, виходить, тих стогонів і криків їй замало? Злягалася з якимось камергером, аби ще й з ним стогнати і кричати в постелі – це єдине, що вона вміє робити і робить просто блискуче. І, як кажуть, від душі...

Історія іноді мстить.

Чи творить – це вона полюбляє – парадокси. Це ж треба... Доки він, зраджуючи свою жону, царицю Євдокію Лопухіну, бігав у Німецьку слободу і крутив там з Анною Монс, її братець Віллім закрутив із його жоною-царицею.

Справді ідіотський парадокс історії. Яка богиня за давніми греками – чи ким там іще? – була музою історії? Здається, Кліо. Ось вона і мстить Петрові. Затіяла з ним ігрища в парадокси. Ідилія – він гадав, що в нього ідилічна любов з Анною Монс, з Мартою-Катериною, а вона, ідилія, в один день з гуркотом луснула. І він не просто дізнався про зраду цариці Катерини, а й переконався, що вона таки зраджує його, всемогутнього царя всемогутнього царства. І зраджує його, знаного на всю Європу, з якимось шмаркачем без роду й племені, братом його коханки...

О, жінки, хто вас збагне? І чи взагалі збагне? Цариця – і раптом почала його, царя, зраджувати з якимось камергером двору! Дарма він їй дав нове ім'я Катерина, вона як була Мартою – безрідною, так і залилася.

І що він у ній такого знайшов-побачив? Навіть не красуня,

а так собі...

Історики свідчать: Марта Скавронська, вона ж Катерина Олексіївна російська цариця, не була красунею. Але вона володіла якоюсь незбагненною жіночою звабливістю, що притягувала до неї чоловіків, як магнітом. Дівчиною вона була напрочуд жвавою (росіяни кажуть «бойкою»), ніколи не уникала роботи – будь-якої – і мала незмінно веселий настрій. І все їй, здавалося, було дарма.

Ось ця риса характеру і знадобилась їй, коли вона стала Катериною, як нарекли її у хрещенні за православним обрядом, жоною самого царя.

Вона була жінкою без будь-якої, бодай елементарної, освіти, неграмотна, але, як свідчать сучасники, вона такою мірою вміла «являть пред мужем горе к его горю, радость к его радости». І взагалі інтерес до його потреб і клопотів, що Петро, за свідченням царевича Олексія, постійно твердив: «жена моя и его мачеха – умна!» Тож із задоволенням (навіть відчуюючи в цьому потребу) ділився з нею своїми новинами, думками і планами.

Вона постійно вгадувала його думки – скоріше серцем, аніж розумом, – та бажання, відгукувалась на його часом несусвітні витівки, ділила з ним не тільки постіль, а й труднощі воєнного походу, терпіла його часом грубі та різкі вибрики, могла заспокоїти і навіть вгамувати йому головний біль, що часом доводив царя до буйного божевілля.

Називав-величав її Петро не інакше, як Катеринушка (Ка-

теринонька), і любив її до нестями. А втім, це не заважало йому – такий уже вдався непостійний, – затівати на стороні інтрижки. Це він не вважав зрадою дружині, на відміну від тих випадків, коли його зраджувала дружина. Її зради він не прощав.

Це знала Катерина і не панікувала, вважаючи, що перевищувати царя ніхто не може, і вона теж, а тому слід не боротися з сильною течією, а пливати за нею.

Тож час од часу, коли він опинявся – щоправда, було це типово, «на безриб'ї» – присилала йому, любому своєму Петруші, «девок попышнее да порумянее».

Такій допомозі жони-цариці Петро нарадуватися не міг і крутив з відібраними дівками у своє задоволення, аж ніяк не вважаючи те зрадою чи чимось аморальним і не гідним сім'янина. Він – цар-государ, і йому все можна. На відміну від його цариці, яка й глянути на інших чоловіків спокусливо не могла і не мала права, бо для неї це було б уже аморально.

Жінки в житті Петра відігравали особливу роль, значну, що його цілком поглинала. Він володів могутнім темпераментом, який вимагав реалізації у статевому житті. У виборі жінок він не керувався якимись високими мотивами – «мог предпочесть крестьянку, прачку, проститутку утонченной фрейлине».

«Імпотент, – як скаже вже в наші дні один політик, великий ловелас, – не може керувати ні державою, ні областю, ні містом – узагалі нічим. Тому що, коли втрачається інтерес до

жінок, втрачається інтерес до життя, а без інтересу до життя людина вже ні на що не здатна».

Це сказано, як про Петра І.

Чи, принаймні, і про Петра І. Хто, хто, а він мав колосальний інтерес до жінок, тому й міг керувати і державою, і чим завгодно. Бо, маючи інтерес до жінок, мав інтерес і до життя.

А от щоб зберегти гідність жінки – таке йому й на думку не спадало. Зайвий клопіт. Важливішим для нього і головним було бажання та його задоволення.

Вважається, що не залишилася в боргу перед велелюбним мужем і Катерина. Статева любов завжди більше важила для неї та була на першому плані. Як свідчить один з авторів, який писав про неї, «этому научил ее еще горячий Марко в цыганском таборе (есть и такой факт в биографии русской царицы)». А будучи царицею, вона ніколи не відчувала голоду в задоволенні своєї невгамовної та невситимої плоти, тож мала коханців і мала. Але вибирала не будь-якого віку, а чоловіків, молодших за неї на 10–15 років. У свої майже сорок вона не відчувала себе старою, а різноманітність молодих коханців робила її життя цікавим і повноцінним – на її переконання. І не вважала вона це гріхом – щиро не вважала.

Не знала, що таке – унікальна, взагалі, жінка! – що таке ревності.

Коли їй пояснювали, що це – сумнів у вірності, коханні, підозра у зраді подружжя, з непідробним подивом перепитувала:

– А що таке... вірність? Що таке, як ви кажете, підозра у зраді? І що таке взагалі – зрада?

Хоч стій, хоч падай!

І питала з такою наївною дитячою щирістю, що образитися на неї не було підстав. І вродиться ж така жінка! Розуміли, що їй не дано це знати – щаслива! Навіть самі жінки дивувалися. Ті, котрі, як і вона, були непостійні в коханні. До всього ж Катерина не знала – таке складалося враження, – що це таке – сім'я?

– Просто, – казала вона, як про щось звичайне і буденне, – сьогодні я живу з одним і тішуся з ним, але – сьогодні. А завтра... Завтра, як Бог дасть.

– Бог зради не дає, – заперечували їй.

– Це вам, – гмикнула цариця, – а мені Господь усе дає. Бо я не така, як ви, я – єдина у світі. Іншої такої немає. Ще не народилася.

І пурхала безжурною пташкою, яка знайшла черв'ячка – і рада. А вони... ревності. Бог з вами, що ви кажете таке! Які ревності, коли треба жити у своє задоволення і на свою втіху, а не ревнувати – пхе! Чоловіків на мій вік вистачить.

І додавала, як присуд виносила:

– І мене на їхній вік вистачить!

Вибираючи собі в коханці брата Петрової коханки Анни Монс Вілліма Монса, Катерина й не думала мстити чоловікові. Просто вона закохалася в цього молодика, закохалася враз і гаряче-пристрасно. Віллім був авантюристом у повно-

му розумінні цього слова, а таким вона завжди віддавала перевагу – кохання з таким ніколи не було прісним. Він щомиті був готовим, втративши обережність, кинутись у будь-яку пригоду. Навіть небезпечну. До всього ж він був європейцем, по-європейському освіченим, гарним собою. А ще – спритний, дотепний, шукач різних пригод. А ще він цікавився магією (Катерина – теж) та був забобонним – у кращому значенні, якщо воно є, цього слова.

На пальцях носив аж чотири обручки: золоту, свинцеву, залізну і мідну. Вони буцімто слугували йому талісманом. Золота обручка в його розумінні означала любов. Він писав навіть вірші та присвячував їй, Катерині. Вірші були різні – жартівливі, грайливі, дотепні, пікантні, майже на грані непристойностей – останні вона любила над усе і весело сміялася, коли їх слухала.

«А его ласки... – писатиме одна з авторок, – это была отдельная статья. И где он успел такому научиться? – думала Екатерина. А потом поняла – нигде, что это была его природа. Каждый раз он ласкал ее по-новому. Как будто каждый раз в постели с ней был другой любовник. Он относился к плотской любви, как к творчеству. И был искусным, страстным, горячим и необыкновенно изощренным».

...І цариця Катерина успішно і вже не перший рік – подумати тільки: не перший рік у палаці царя Петра, як колись співав один російський бард, «пахло воровством» – настав-

ляла мужу-цареві пречудові роги. Коли про її зраду нарешті дізнався цар – одним, правда, з останніх, – то в першу мить занепав духом.

Ті, яких він найдужче любив. Хоча б Анна Монс і ця... як її, Марта Скавронська, яку він навіть царицею зробив.

І за що вона його зраджує? Чи вони всі такі, жінки пре... препрекрасні. Чим він їм не може догодити, цар-государ? Чи причина їхньої невірності не в ньому, а в них? У жінках, які від природи визначені на зраду?

Навіть не підозрюючи, цар Петро тоді був близьким до істини. Правда це – що жінки від природи приречені на зраду, – якщо вірити австралійським вченим... Ось яка в наші дні, коли автор працював над цим твором (січень 2015 р.) з'явилась у пресі оригінальна інформація.

«У ЖІНОК ВИЯВИЛИ ГЕН ЗРАДЛИВОСТІ». Такого висновку дійшли австралійські вчені, генетики й нейрофізіологи. Спеціалісти проводили дослідження, в яких брали участь 7000 волонтерів. Дякуючи експерименту, вчені змогли відкрити ген AYPRIA, який підштовхує жінок до зради.

Цей ген є і у чоловіків, але виявляє на сильну стать інший вплив. Австралійські експерти заявляють: ген подружньої невірності змушує дам обманювати своїх кавалерів і «ходити наліво».

І ще виявилось: схильність до невірності може передаватися по спадковій жіночій лінії – отак-то, братове, представники сильної – буцімто сильної – статі людства!

Жаль, що самодержавець Петро І, сам знатний гуляка і зрадливець – а може, в ньому теж було завівся подібний ген? – не дожив до такого відкриття австралійських учених, тоді бідолашньому цареві було значно легше.

Як легше тепер усім нам – представникам сильної статі, – що, виявляється, хоч ми і зраджуємо подружню вірність, але винуваті не ми, а наше преславне жіноцтво, де й завівся той нещасливий ген. Цікаво, а як його витурити з нашого жіноцтва? Цього австралійські вчені ще не відкрили. Але будемо сподіватися, що вони й це з часом відкриють – тямущі вчені!

А нам уже відкритого досить. Бо, виявляється, не ми їх, прекрасних, зраджуємо (та в нас, у сильної статі, і генів відповідних катма, то як ти будеш зраджувати!), а вони нас, прекрасні Венери наші, нам роги наставляють. Але дякуючи відкриттю австралійських учених, прекрасним Венерам уже не викрутитися, зрадницям нашим. Тим, яких ми так любимо та без яких і життя свого – і взагалі життя на планеті Земля, – не уявляємо. Ось так, братове-товариство.

Бережімо жінок наших. Бережімо, бо хто ж нас, окрім них, наших прекрасних, – якщо вірити австралійцям, – і зраджувати буде, га?

Про те, що й ми їх зраджуємо – іноді... – не будемо згадувати, з нашого боку це – випадок. Лише. Той виняток. А кожен випадок-виняток – нетиповий.

Лише за неповні десять років Катерина Олексіївна наро-

дила від Петра I вісьмох дітей – виходить, майже постійно перебувала вагітною, – скаржилася, що Петро в постелі не бережеться, тож вона після одного зачаття відразу ж підхоплює інше.

Першою в них на світ білий з'явилася 1707 р. дівчинка, що її на честь матері буде названо Катериною.

За рік новонародженої не стане – Бог дав, казали в таких випадках, Бог і взяв.

Другою прийде в цей світ Анна – народжена в рік смерті своєї сестрички Катерини (1708 р.), Анну Петрівну в сімнадцять років буде віддано заміж за німецького герцога Карла-Фрідріха, вона переїде в Кіль, де народить сина Карла-Петра Ульріха (в майбутньому російський імператор Петро III) і тихо скінчить свої дні у віці 20 років – через три роки після заміжжя.

Наталія проживе лише два роки. Маргарита проживе ще менше – один рік.

Потім з'являться один за одним два сини: Петро, що вважався офіційним спадкоємцем корони з 1718 р. і Павло. На світ білий він вигулькне 13 січня 1717 р., а залишить його через один день.

Дочка, також Наталія (остання в списку дітей Петра від Катерини), з'явиться 1718 р., помре через сім років.

Не згадана в цьому списку Єлизавета (після Катерини та Анни), яка проживе найдовше з усіх своїх сестер та братів – 53 роки. І навіть стане – теж єдина з усіх царських дітей –

російською імператрицею (21 рік пробуде на троні).

З офіційного досьє:

«Єлизавета І Петрівна – російська імператриця з династії Романових, молодша дочка Петра І та Катерини І, народжена за два роки до того, як вони взяли шлюб.

Позашлюбна дочка отримала ім'я Єлизавета, яке раніше Романови не використовували. Вважається, що ім'я Єлизавета у формі «Лізетт» користувалося особливою прихильністю Петра. Так називався шістнадцятигарматний корабель за проєктом самого Петра і корабельного майстра Складєва. Це був один із перших російських кораблів, збудований на петербурзькій верфі. Це ж ім'я мали одна з улюблених собак Петра І – гладкошерстий тер'єр Лізетта й улюблена кобила царя перської породи.

Іменини випадали на 5 вересня – тезоіменні свята – праведна Єлизавета, мати Іоанна Предтечі».

По двох роках після народження Єлизавету було «перевінчано», як тоді казали: її батьки взяли законний шлюб. З цієї нагоди цар дав у 1711 р. своїм дочкам – Анні та Єлизаветі титул царівен. Після прийняття Петром І титулу імператора його дочки Анна, Єлизавета і Наталія отримали титул цесарівен, онука царя Наталія Олексіївна при цьому залишалася великою княжною, а дочки покійного царя (брата Петра) Івана Олексійовича (Катерина, Анна і

Парасковія) – царівнами.

«Изучение литературы об императрице Елизавете Петровне, – писатиме один з істориків, – вызывает чувство неудовлетворенности: подавляющее большинство материалов посвящено лицам из ее ближайшего окружения, их интригам и корыстолюбию, фаворитам, войнам, которые вела ее армия, дипломатии, вопросам развития экономики и культуры России в годы ее правления.

Образ самой дщери Петра Великого остается как бы несколько затушеванным, но с трудом просматривается сквозь кисею времени, личность этой, на мой взгляд, необычной императрицы видится либо в бальном антураже, либо сквозь замочную скважину ее спальни.

Не случайно почти все, что касается медицинских сторон жизни Елизаветы Петровны, осталось между строк книг и статей, повествующих о ней, за кулисами театра, именуемого царством Елизаветы Петровны».

Єлизавета (всі називали її Єлизаветкою, Лізонькою) росла-зростала і квітла, наче маківка. В Україні про таких казали:

– Що то за гарна дівчина!.. Як маківка, що, розквітнувши, гойдається на тихім блакитнім плесі серед круглого латаття Божого літечка, вся така ніжно-білосніжна...

Вихованням майбутньої імператриці, вельми в релігійному дусі, клопоталася сестра царя Наталія Олексіївна. Вважається, що закладена в дитинстві релігійність була невід’ємною та важливою частиною її сутності впродовж

всього життя, щоправда, це не заважало їй «однако, жити жадно і страстно, пока дозволяли сили...»

Зростала Єлизавета в атмосфері загальної любові та майже вседозволеності (крім релігійних постулатів), тож була невгамовною і непосидючою дитиною. Улюбленими її розвагами були верхова їзда (коней обожнювала), гребля, танці.

Історик В. О. Ключевський писав: «Подрастая, Елизавета казалась барышней, получившей воспитание в девичьей. Большее развлечение доставляли ей свадьбы прислуги: иногда она сама убирала невесту к венцу, ей доставляло удовольствие наблюдать из-за двери, как веселятся свадебные гости».

Зростала вона, як свідчать сучасники, вродливою дитиною. Коли французький посол побачив її зодягненою в іспанський костюм (Єлизаветі тоді виповнилося вісім рочків) з нагоди зустрічі Петра, який повертався з-за кордону, писав, що молодша дочка государя здавалась у цьому вбранні незвичайно прекрасною.

Іспанський посланник герцог де Лірія в 1728 р. писав про вісімнадцятирічну цесарівну: «Принцеса Єлизавета, – така красуня, яких я рідко бачив. У неї дивовижний колір обличчя, прекрасні очі, чудова шия і незрівнянна постава. Вона висока на зріст, надзвичайно жива, гарно танцює та їздить верхи без найменшого страху. Не позбавлена розуму, граційна і вельми кокетлива».

Більшість мемуарів і документальних свідчень сходяться

на тому, що Єлизавета Петрівна була незвичайно привабливою. І вона чудово знала про це, тож усе життя намагалася зберегти свою красу, докладаючи для цього неймовірних зусиль, не шкодуючи ні особистого часу (іноді на шкоду своїм державним обов'язкам), ні засобів, що їх мала як імператриця.

Це була ідея-фікс, що цілком її полонила.

Вільно розмовляла французькою (знала також німецьку).

До речі, про французьку.

Вважається, що виховання царівни Єлизавети не було систематизованим – хоч би тому, що її мати була повністю неписьменною. Та й про виховання вона мала вельми туманне уявлення. Її саму ніхто змолodu не виховував, то й вона не відала, що це таке. А виховували і вчили Єлизавету за відомим принципом: потроху чогось і якось... Єдине, чому ретельно навчали юну царівну, – французької мови. Слідкували, аби вона добре нею оволоділа – як рідною. Навіть неписьменна матінка, байдужа взагалі до виховання дітей, тут слідкувала і раз по раз нагадувала доньці, як важливо їй знати саме французьку мову.

Така увага батьків Єлизавети до французької пояснювалася суто практичними, щоб не сказати меркантильними, причинами, а конкретніше – матримональними: батьки вирішили видати Єлизавету за кого-небудь із осіб французької королівської крові. У Франції тоді правила королівська династія Бурбонів.

Але... Хоч як намагалися люди Петра «висватати» його дочці якого-небудь Бурбона, нічого не виходило, Бурбони ввічливо, але рішуче відмовлялися від дочки російського імператора, який тоді не котувався в Європі, як і його імперія. Але французьку мову Єлизавета вивчила добре, а завдяки їй познайомилася з французькими романами, і вони, як уважається, збагатили її та «возвысили ее душу».

Залишається свідченням, що, крім французької та німецької мов, Єлизавета легко читала італійські тексти, писала вірші – ніяк не бездарні, чудово співала. Її навчали танцям, музиці, вмінню зодягатися – і не без успіху. Здавалося, легше сказати, чого вона не вміла і чим не володіла.

Ті, хто знав її, були нею незмінно захоплені.

«Живая и веселая, но не спускавшая глаз с самой себя, при этом крупная и стройная, с красивым круглым и вечно цветущим лицом, она любила производить впечатление».

Праві були й ті, хто вважав, що в Єлизавети Петрівни «было много тщеславия, она вообще хотела блистать во всем и служить предметом удивления».

Пишалася, що вона не проста дівчина, – дівчат багато, – а царівна, яка згодом стане ще й імператрицею – синів у Петра І не було. Взимку царівна та її фрейліни, прихопивши ковзани, зграйкою бігали на ставок кататися.

Єлизавета з таким захопленням літала на кістяних ковзанах, що й замерзлого ставка під собою не відчувала. Часом носилися по ставку – з вереском і сміхом – до самого вечора,

поверталися хоч і стомлені, але захоплено-веселі, тож Єлизавета від збудження довго потім не могла заснути – здавалося, що вона летить над усім світом на своїх ковзанах...

В Александрівській слободі Єлизавета, яка часто бувала там, веліла збудувати два дерев'яні палаци (ласкаво називала їх палациками) на кам'яних підвалинах, один зимовий, другий літній.

В Александрівську слободу Єлизавета щоліта їздила на соколине полювання. У ті часи полювання з ловчими птахами – соколами, яструбами, орлами-беркутами – було привілеєм царського двору та князів.

Соколів для царського двору добували ще пташенятами, знавці цього діла їх вигодовували, приручали і привчали приносити господареві здобич – птахів чи якихось дрібних тварин. Такі умільці вельми цінувалися при дворі Петра. Щоправда, йому не було коли полювати, але навчених соколів тримав і часто їх, безцінних, відсилав монархам інших країн як дарунок, на знак своєї прихильності чи дружби.

У доброму гуморі Єлизавета іноді з'являлася в царських стайнях, де тримали ловчих птахів, і частенько вибиралася на соколині лови, гасала конем (що-що, а в сідлі вона вміла хвацько триматися) з ловчими у поле. У правій руці – повід, на зігнутій лівій, ближче до ліктя, поважно і водночас грізно набурмосившись – ловчий сокіл. Краса і гордість царського полювального домика... Мчала з мисливцями полем, завжди попереду, і коли десь вигулькувала перепілка й необач-

но здіймалася на крило, пускала сокола... І той, блискавично загледівши птаху, стрілою нісся їй навздогін чи напереріз, і для перепілки вже не було рятунку...

Єлизавета щось захоплено вигукувала та мчала за соколом. І здавалося, що не на коні, бодай і вітрогоні, вона мчить, а на власних крилах. Відбирала в сокола пійману здобич і приносила її потім додому – це якщо сокіл не встигав задушити птаху своїми крицевими кігтями, і темно-бура плямиста птаха із заляканими бусинками оченят жила в неї й поволі отямлювалась і видужувала – Єлизавета ходила біля неї, як біля маленької дитинки. І виходжувала перепілку, а потім відпускала її в полі на волю.

І це був своєрідний врочистий ритуал, коли збігалися всі цікаві дивитися, як царівна випускала птаха на волю.

– Лети, дорогенька, та більше не потрапляй на око соколу...

Казала потім подругам, сміючись дзвінко й весело:

– І де б його, сокола, знайти?... – Зітхнувши, сама собі перечила: – Ні, ні, ніякого сокола, бо схопить мене, як бідну перепілку...

А ще полюбляла лови зі псами. Для цього їздила з мисливцями до села Курганихи, де на просторих полях влаштовували заячі лови та цькували лисиць чи вовків.

У всі часи це була улюблена барська забава на Русі. Не було такого поміщика, який не мав би десятків чи й сотень собак і коней для ловитви. А ще ж цілі загони ловчих – виж-

лятники, доїжджачі. Навчені собаки особливо цінувалися, на них вимінювали людей, а то й цілі родини. Хорти, знайшовши звіра – лисицю, зайця, рідше вовка, тримали його в кільці, доки не з'являвся сам поміщик...

А скільки було галасу, вигуків, гавкоту, виття, тупоту...

Єлизавета завжди мчала попереду ловчих разом із хортами, під'юджуючи собак, верещала від захоплення. Взяти зайця їй було не важко, а от вовка... Якось трапився дебелий вовчище (казали, що то міг бути і вовкулак, людина, яка перекидалася на вовка), хорти з ним не могли впоратись – ось-ось він міг вирватися з кільця. І Єлизавета, не тямлячи себе від шаленого захвату, стрибнула з коня тому вовцюгану на спину, схопила його за вуха і так різко задерла йому голову з ошкіреною пащекою, що він і дух спустив... довго потім у Москві згадували, як царівна Єлизавета дебелого вовцюгана голіруч узяла...

Щоправда, женихів у неї тоді враз поменшало. Ба навіть шепотіли, що то не донька Петра І, не царівна Єлизавета, а насправді його син, царевич Єлизавет. Зачарований буцімто злими силами і перетворений на дівицю – що у царя не було спадкоємця... От він і зміг узяти вовцюгана голіруч, а не якась там дівиця, бодай і царівна...

І що буцімто вона – чи то пак він, – смаленого вовка бачив – такий був досвідчений у будь-якому ділі... Цариця Катерина від таких чуток гнівалася, наказувала шептунів хапати і в буцегарню відправляти, а дочці заборонила віднині й на-

завжди брати участь у ловах зі псами...

Але й без полювань із собаками в Єлизавети було чимало забав і розваг. На Масляну згукувала сільських дівчат, каталася з ними на санках і прості, не родовиті, дівчата були її найкращими подругами, з якими почувалася просто і добре.

А коли надходила весна, починалися хороводи. Старовинні слов'янські народні танці, учасники яких ходили по колу з піснями та виконували певні рухи. А як заграють бувало гусярі чи сопілкарі, Єлизавета аж затремтить з радощів, кидаючись у дівочий хоровод, від захоплення землі під ногами не відчуваючи.

Полюбляла разом з сільськими дівчатами, під перші громи Перуна, весняні дощі вітати, щоб рясніше падали на землю. Дощ селяни називали годувальником, і тільки починалися перші опади після зими, вибігали з хат, хороводи під дощем водили, співаючи, як закликаючи:

Поливай, дождь!
На бабину рожь,
На дедову пшеницу,
На девкин лен
Поливай ведром.
Дождь, дождь! Припусти,
Посильней, поскорей,
Нас ребят обогрей...

Коли чулися удари першого грому, всі спішили вмитися

водою, яка по весні молодить і «красит лице, дает здоровье и счастье». Таку цілющу силу приписували їй першим весняним дощам, тож Єлизавета під небесною водою залюбки водила хороводи і вмивалася, як казали, «водою с серебра и золота» і втиралася, як і велить звичай, «чем-нибудь красным». Про це і в царській грамоті 1648 р. писалося: «И в громное громление на реках и в озерах купаются, чают себе от этого здравия, и с серебра умываются».

Крім хороводів, Єлизавета полюбляла навіть кулачні бої, тож незмінно ходила дивитись, як стінка на стінку йде й гамселиць одна одну кулаками. А коли з'являлися ряджені та скоморохи, Єлизавета аж верещала від захоплення.

Улюбленими народними видовищами їй гулянками для юної царівни були, звичайно ж, ведмідь і коза. Бігла, як на вулиці з'являвся поводитир із ручним ведмедем і хлопчиком-підручним. Спершу ведмедя змушували показувати різні штуки, що так дотепно імітували людей:

«Мишко, покажи, як зуби болять». «Мишко, покажи, як дівчина в люстерко дивиться...»

Потім хлопчик, убраний козою, натягав на себе мішок з рогатою козячою головою, довгий язик якого міг гучно лопотіти, брав дерев'яні ложки та під барабанний бій і перестук ложок пускався з ведмедем у веселий танок...

У неї в дитинстві навіть була улюблена глиняна іграшка: фігурка ручного ведмедя з намордником.

А з якою радістю чекала бога весняного сонця, любові та

пристрастей! Ярило з'являвся на білому коні, на голові – вінок із квітів... У правій руці він тримав серп, а в лівій – сніп жита і де він з'являвся, там земля прокидалася, вбиралася в зелень і квітла, і приносила людям врожай. Де Ярило ступне ногою – ярина виросте, подивиться на поле – квіти зацвітуть, гляне на ліс – пташки защебечуть, а торкнеться уві сні молодого хлопця – кров закипить, дівчину зачепить – як іскра спалахне, і виходять хлопці й дівчата на Ярилове поле хоровади водити та пісень співати. Ходячи, Ярило жито родив, людям діток плодив і любов неземну дарував...

Загалом систематичної освіти принцеса не набула, та вона з цього приводу і не переймалася. Дні її життя було заповнено верховою їздою, полюванням-ловами, греблею та піклуванням про свою зовнішність.

На той час вона поселилася під Москвою в Покровському, полюбляла збирати сільських дівчат, слухати їхні пісні, залюбки водила з ними хоровади де-небудь на галявині під березами.

Полюбляла, коли на Русі наставляли свята, і завжди чекала їх з нетерпінням.

Масляна взимку, коли всі їли млинці та каталися на санках, Троїця, коли з настанням літа прикрашали ізби й житла зеленню, а в полі «завивали берізку».

Покрова – осіннє свято врожаю.

А ще ж Пасха – «світле Христове воскресіння», Різдво і святки з колядуванням і ворожінням. І всюди, де святкува-

ли, Єлизавета була попереду, невгамовним заводієм, навколо якої завжди гуртувалися дівчата і хлопці, лунали співи, вертілися в танцях.

Коли ще малою Єлизавета (тоді просто Лізка) дізналася, що вона, виявляється, царівна, то стрибала, ляскала в долоньки, вигукуючи:

– А я – царівна! Ага, я – царівна-царівна! Щонайсправжнісінька...

І до матері:

– Мамо Катерино, – так вона завжди її називала, – а чому я – царівна?

– Ти питаєш мене, дочка моя, про надто розумні речі, – мати подумала ще якусь мить, згадала, що вона – цариця і відповіла. – Мабуть, тому ти царівна, дочка моя, що я, твоя мати, цариця.

– А батько?

Матінка наче розгубилася.

– Ну й батько твій... цар. Ось чому ти царівна.

Батько з цього приводу висловлювався коротко:

– Чому? Та хоча б тому, що без нас, царів, не було би і держави, а не тільки тебе, царівни. А без царства аж ніяк не можна. Якось мені мій навчитель ще маленькому пояснював: царство є навіть у звірів.

– То в них лев – цар?

– Не тільки лев. У кожної козявки є своє царство. Так казав ще якийсь давній грек, забув, як його звали. Але запа-

м'ятав: царство є і в тварин, і навіть у рослин. А про людей годі й казати.

Відтоді Єлизавета часто питала – вигукувала:

– Я тому царівна, що люди не можуть жити без царства, еге?

Матінка зітхала:

– Я навіть не уявляю, як я жила, коли ще не була царицею...

– А ким ти була, коли не була царицею? – доскіпувалась дочка.

– Дурепною була. Якоюсь служницею, коли відразу ж треба було ставати царицею... А я... прислужувала іншим. Добре, що потім спохопилась і стала тим, ким мені й належить бути – царицею.

Єлизавета хотіла було зауважити (чи поправити матір): царицею вона стала тільки тому, що нею захопився цар Петро I та зробив її царицею, але стрималась. Матінка, коли було не по її, спалахувала, як суха солома, і в гніві ніколи не знала спини.

Стримувалася лише при цареві, при всіх інших – буянила, доводячи, що ніяка вона не селянка і не служниця, а – з діда-прадіда цариця. Про це дізнався цар Петро і взяв її за жону. Бо коли б вона була простою служницею, родом селянкою, то хіба би цар на ній женився?

А він женився. От і виходить, що вона з діда-прадіда цариця. А тому й ти в мене царівна. Пам'ятай про це і шануй

свою неньку рідненьку, доню моя. Єлизавета і шанувала.

Якось вона підгледіла, що матінка на самоті іноді плаче, обхопивши руками свою гарну голівку, бурмотить сама до себе:

– О, горе, горенько мені! Муж Петро не хоче мене бачити і не йде до мене ночувати з ласками-пестощами своїми... О, горе, горенько мені...

І за віщо така кара мені?...

Єлизавета знала за віщо – за зраду.

Петро І запідозрив імператрицю в подружній невірності з її камергером Монсом, то, стративши того Монса, припинив із жоною навіть говорити, і не з'являвся на її очі – ще й велів своїй стражі, щоб та не пускала до нього Катерину, хоч би як вона просилася... імператриця цим переймалася, не знаючи де приткнутися і завжди, коли вона зраджувала і це ставало відомо чоловікові, то каралася, терзала і проклинала саму себе. Клялася більше не зраджувати супруга, аби він лише її простив. А коли він вибачав їй гріхи, оживала, знову квітла і знову, знайшовши собі коханця, зраджувала законного – наче так і треба було.

Єлизаветі було шкода матері. Розуміла, що неньки вже не перевиховаєш – яка вдалася, така й до смерті буде. Прохала батька-царя, щоб він погодився пообідати – бодай пообідати – з Катериною, його нерозлучною подругою впродовж останніх 20 років. І так просила, так щебетала-лепетала, кидаючись в обійми батька, що батько-цар не витримав і по-

годився. Завітав якось до цариці, щоправда, смурний, і щок-а в нього часом смикалась, а рот кривився, жахаючи цим і її, Єлизавету, і царицю Катерину, але пообідав із нею та не доївши, на ходу дожовуючи шматок, пішов геть, не глянувши на царицю...

І все ж Єлизавета була й тому рада-радісінька. Що батько-цар послухався її, маленьку свою доню, і пообідав – бодай і мовчки, – з ненькою-царицею.

Це вже було щось, і Єлизавета безжурно мугикаючи якусь пісеньку, час од часу вигукувала:

– Ах, ах, як здорово! Ах який я подвиг звершила – царя з царицею помирила. Російська імперія має бути мені вдячною. Я зробила те, що не далось нікому, – царя з царицею помирила.

Щоправда, до миру між ними ще було далеко – Петро про-стить зрадницю лише перед самою своєю смертю, та все ж... Це вже був початок їхнього миру. І для Єлизавети це була перша перемога, здобута нею в житті, тож вона захоплено й вигукувала:

– Ах, ах, як здорово, що я помирила царя з царицею!..

У рік смерті Петра I Єлизаветі виповнилося шістнадцять. Юна, тоненька, струнка і вельми гарненька дівчинка, що її батько ласкаво називав Лізеткою. Але бачилася Лізетка з батьком-царем, потім імператором, дуже рідко – Петро ходив з одного походу в інший, тож йому було не до сімейних ідилій та забав із дочкою. Якщо ж не був у поході, то відда-

вався своєму улюбленому заняттю – гульками з «возлияннями».

Він був велетнем – двох із чимось метрів на зріст, завжди його голова здіймалася над будь-яким гуртом людей, серед якого йому доводилося стояти. Від природи він був сильним, міг не тільки згорнути в трубку срібну тарілку, а й перерізати шмат сукна на льоту...

Він був веселим гостем у будь-якій компанії, на домашніх святах вельмож, купців, майстровитих людей, багато і непогано танцював. Їсти він міг всюди і завжди. Приїхавши в гості, відразу ж був готовий сідати за стіл та бенкетувати – хоч до обіду, чи й довше. В обід, після останньої страви, що подавали, відразу ж – удома чи в гостях – ішов «подрімати годинку». Спав у гостях як удома, гості тим часом не мали права вставати з-за столів, коли з'являвся після сну збадьорений, одразу ж сідав за стіл:

– Наливай!

І готовий був хоч і до вечора пити і їсти...

Єлизавета не переставала дивуватися своєму незвичайному батькові. Бо незбагненний він був – принаймні для неї. І добрий, і страшний водночас. І батько рідний, і страховище, яке могло тебе будь-якої миті скарати на горло – навіть без причини... А втім дівчина, а потім і сама цариця-імператриця, не завжди сприймала його як свого батька.

Для неї він був тим, ким був для всіх підданих імперії – царем-государем, владикою, імператором. Тільки боялась

його дужче за інших, адже була, як дочка, ближче до нього. Тому й відчувала від нього постійну загрозу, що холодком віяла на неї, і часом крижаніла її душа. Він був не передбачуваний і цим її лякав. Батьком був – і не батьком. Справді-бо, хто в Росії, – а саме він Русь перетворив на Росію, а затхле Московське князівство-царство на Російську імперію, де повіяли нові вітри, – так ось, хто в Росії міг збагнути Петра, який, напевне ж, був від світу не цього, а диявольського. (Хоч іноді міг удати, що він – від самого Господа Бога. І це йому на якусь часинку вдавалося.)

Але боялися його всі – смертним страхом. І рідні члени його сімейства, і піддані, вельможі та простолюдини. І не тому, що він безцеремонно і брутально голив бороди боярам, кутив люльку, полюбляв теслярувати, а заразом і рубати голови. Він ще й володів чималим почуттям гумору – в його розумінні, звичайно. Велів перетопити дзвони на гармати, а коли патріарх почав скаржитись – мовляв, через це «неправедне деяние, множество икон заплакало кровью» – відповів: «Смотри у меня! Как бы поповские задницы кровью не заплакали!»

А згодом чимало гармат, захоплених у шведів, велів віддати церкві, аби та поробила з них дзвони навзамін раніше ним конфіскованих...

Всі знали, що цар «трапезничает» потроху, але часто. Через кожні дві години. Меню його – на диво просте. Щі, холодець із хріном та часником, поросся у сметані, смажена яло-

вичина з квашеними яблуками або солоними огірками. Солонина, буженина, шинка, житній кислий хліб, квашена капуста, терта редька, варена ріпа. Вранці натщесерце, а потім і перед кожною трапезою – чарка (143,5 г) анісової горілки. А де одна чарка, там і дві – під настрій.

Під час трапезування – квас...

А найбільше Петро полюбляв перлову кашу (між іншим, нею він змушував харчуватись і армію).

Часом цар вражав присутніх своїм незвичайним апетитом. Коли він лікувався на водах у бельгійському містечку Єпа, йому було визначено дієту з овочів і фруктів. Тоді цар з'їдав – як за себе кидав – за «один присест 6 фунтов вишен и 4 фунта инжира. После чего выпивал 20 стаканов минеральной воды. Лечение, разумеется, впрок не пошло».

Захопившись медициною, зокрема хірургією, Петро полюбляв ампутувати своїм підданим кінцівки. В Голландії він лікував хвору водянкою купчиху, фрау Боршт. Воду цар випустив із хворої, але нещасна фрау Боршт наступного дня і віддала – від такого випускання води, – Богу душу.⁴

А коли Петро отримав диплом хірурга – був і такий виб-

---

⁴ Про нього й нині пишуть, здебільшого в парадоксальному стилі, щось на кшталт: поганий хороший цар. Зазначають, що Петра I в Україні (яку він, між іншим, знищив, перетворивши її на Малоросійську провінцію), «совершенно неоднозначно оценивают». І тут же додають: «Да и в самой России к нему противоречивое отношение. Некоторые историки считают его тираном и деспотом, некоторые спасителем».

рик у біографії російського царя-государя, – то вельможі боялися потрапляти йому на очі. Імператор завжди носив з собою набір інструментів і тут же хапався за них. Зупиняв кров, ставив на вуха п'явки, під настрій відрізував нещасним кінцівки, – здебільшого здорові, – але особливо полюбляв рвати зуби.

Денщики носили за ним мішок, у якому було до тисячі вирваних монархом зубів! Зуби імператор-стоматолог виривав і хворі і здорові. Іноді бував справедливим – платив нещасним один рубль за вирваний зуб і червонець за «отворение крови». Корова тоді коштувала 2 рублі 50 копійок.

У побуті жадливо боявся прусаків, полюбляв низькі стелі, себто боявся просторих і високих кімнат, а над усе вдавався до «рукоприкладства». І тим, кому заюшував носи, чомусь не платив, але сам бував од того страшенно задоволеним.

А взагалі... Коли він уперше поїхав за кордон, то курфюрстова ганноверська Софія так про нього відгукнулася: «Ця людина дуже хороша, а водночас – дуже лиха. В моральному аспекті він – повний представник своєї країни».

А за півтора століття Федір Достоевський так продовжив думку німкені: «Широк человек, слишком широк, я бы сузил...»

Під час нервового збудження з ним почали лучатися припадки: невимушено кривився рот, смикалися щоки, шия і нога, з'являлися конвульсії, цар втрачав над собою контроль... Він ніколи не слідкував за собою і не стримував се-

бе, тож його великі очі наче вилазили з орбіт.

У такі хвилини Єлизавета кричала, затуляла личко руками й тікала од батька-царя.

Він був жорстоким від природи. Часто проводив слідство особисто, вдавався до тортур, ламав і трошив кості арештованим, вимагаючи од них зізнання. Коханця своєї першої жони він посадив на палю, а щоб той довше мучився, наказав зодягти його в шубу. Особисто був присутній на страті стрільців, допитував їх і сам на рівні з катом рубав голови приреченим, ще й змушував робити це своїх поплічників. Тоді було страчено більше тисячі стрільців, деяких повісили на стінах Новодівичого монастиря, перед вікнами Софії, постриженої в монахині. Будь-який народний протест придушувався дуже жорстоко.

Єлизавета до шістнадцяти років боялася батька-царя. Іноді він викликав у неї напади такого жаху, що дівчина не могла знайти собі місця. Боялася повторити долю свого зведеного брата Олексія.

Вважається, що первісток царя від першого його шлюбу з Євдокією Лопухіною царевич Олексій «постійно завдавав Петрові прикромів і смутку, – так пишуть історики, виправдовуючи жорстокого царя, – натура загалом слабка, бездіяльна, яка не сприймала батькових замислів і звершень. Конфлікт, що назрівав роками, вилився у втечу Олексія в Австрію, де він попросив у імператора Карла VI захисту і притулку...»

Петро від люті, що син утік за кордон, не знав, де себе приткнути. Будь-що вирішив повернути сина і скарати його на горло «за зраду». Обіцянками та обманом спромігся заманити Олексія додому – наївний царевич повірив батьковим запевненням, що й пальцем його не торкне. Почалося слідство над тим, хто під'юджував Олексія до втечі. Було виявлено опозицію, що її Петро назвав змовою. Олексія з наказу Петра схопили й запроторили в камеру Петропавлівської фортеці, де відразу ж почали допити «с пристрастями», і жорстокі тортури, в яких брав участь і сам цар. Віддавши сина до суду, звелів винести цесаревичу смертний вирок.

Сину заявив: «Я, за мое отечество и людей, и живота своего не жалею, то како тебя, непотребного жалеть».

У червні 1718 р. морально і фізично зломленого Олексія було страчено в камері фортеці... З наказу батька-царя, який і краплі жалю не мав до сина. Єлизаветі розповідали (пошепки, озираючись і роблячи очі круглими від жаху), що вже наступного дня після смерті сина батько-цар пив і веселився, святкуючи річницю Полтавської вікторії. (У нього тоді була надія зробити спадкоємцем своїм малолітнього царевича Петра від сина Катерини, але той помер ще дитиною...)

Війну проти шведів цар Петро почав невдало. У першій же битві під Нарвою шведи завдали руському цареві нищівної поразки – майже третину армії Петра, близько 80 офіцерів і серед них 10 генералів, 135 гармат було втрачено.

Більшої ганьби Петро доти не зазнавав. Але не знітився,

діючи за правилом: за одного битого двох небитих дають. Найголовнішою рисою характеру Петра була та, що з будь-якого програшу він добував зерно, в поразках шукав успіх, не скиглив, а навпаки – зібравши всі сили, боровся далі... Боровся так енергійно, що це швидко почало давати добрі наслідки. Але як боровся?!

«Царь занялся преобразованием армии и наращиванием военной и экономической мощи, – пише Ключевський, – представляя во фронте своим генералам и адмиралам, Петр... набирал рекрутов, составлял планы военных движений, строил корабли и военные заводы, заготовлял амуницию, провиант и боевые снаряды, все запасал, всех ободрял, понукал, бранился, дрался, вешал, скакал с одного конца государства в другой, был чем-то вроде генерал-фельдцейхмейстера, генерал-провиантмейстера и корабельного обер-мастера». «При этом он еще находил время проводить реформы», – говорить І. Мусський.

Результати почали з'являтися швидко.

Програвши в першому ж бою шведам, Петро заходився зміцнювати й реорганізовувати армію, і це дало позитивні наслідки. Вже наприкінці 1701 р. російська армія почала бити шведську.

У 1702 р. Петро штурмом оволодів Орешком (перейменує його у Шліссельбург), були взяті Ям, Конор'є і Марієнбург. Ще за рік Петро заснував місто Санкт-Петербург у гирлі Неви, якому судилося стати столицею країни, її морськи-

ми воротами і символом нової Росії.

І шведи як покотилися – від поразки до поразки – аж до 1709 р., коли було розбито армію Карла XII під Полтавою. Це вже була не просто перемога, а дуже велика перемога, після якої шведи так і не змогли протистояти Росії. Повернувшись з-під Полтави, Петро, дізнавшись про народження дочки Єлизавети, вирішив святкувати її уродини.

Захоплено вигукнув своїм гучним голосом: «Отложим празднество о победе и поспешим поздравить с восшествием в мир мою дочь».

І це був зоряний час цариці Катерини, яка з дитям на руках зустрічала царя з полтавського походу, овіяного такою перемогою. Він навіть взяв у неї з рук повиток із дитиною, вигукуючи:

– Ану, покажи мені нашу маленьку полтавочку. Вона теж допомогла мені – разом з тобою – бити шведів.

І ще довго після того, як Єлизавета вже бігала піддівком, вигукував, заглядавши дочку:

– Ану, покажись, яка ти вже стала, моя полтавочко!

І всі двірцеві, аби догодити цареві, називали її дівчина-полтавка, і це для Єлизавети був зоряний час.

Це був зоряний час і самого Петра. Мине не так і багато часу, як зі Швецією буде укладено знаменитий Ніштадтський мир, за яким Росія отримувала узбережжя Балтійського моря від Виборга до Риги, частину інших країв з островами. Росія, дякуючи перемозі в Північній війні, зробилася однією

з найсильніших держав у Європі, з якою тепер рахувалися всі. Зріс і авторитет самого імператора.

Сенат підніс Петру титул «Великого отця Отечества и императора всероссийского». Московія, ще вчора ніби відстала та всіма забута, раптом перетворилася в Російську імперію, а «Великий отец Отечества» відтоді проводив лише імперську політику.

Єлизавета однією з перших в їхньому сімействі вітала Петра як «Великого отця Отечества», додавши при цьому, що він і її Великий отець, а вона його маленька-маленька дочечка...

Імператор підхопив її на руки, закружляв, вигукуючи:

– Ах ти ж моя люба полтавко! А пам'ятаєш, як ми з тобою шведів били!

– Били та будемо бити! – вигукувала Єлизавета, щаслива як ніколи.

Петро залишався таким же жорстоким, яким був до того. Навіть іще жорстокішим, ніж раніше. Його укази було переповнено погрозами лютих покарань, а то й смерті за їх невиконання... Будь-яке свято супроводжувалося дикою пиятикою. Сучасники з жахом згадували, як біля дверей зали, де бенкетували, виставлявся караул, солдати-преображенці розносили «ушаты с водкой и по настоянию царя гости упивались до потери сознания».

Всі боялися «Великого отця Отечества», боялась його і Єлизавета, тож часом ховалася від нього подалі, намагаю-

чись не потрапляти йому зайвий раз на очі... Хоч і батько рідний, який іноді бував добрим (щоправда, та доброта залишилася в минулому), Петро наганяв жах на всіх.

Особливо государ бував лячним, коли добре випивав, а випивав він завжди добряче, міри ніколи не знав і здебільшого втрачав тоді над собою самоконтроль. Тож його, хмільного, боялися не лише свої, піддані імперії, своєю пиятикою Петро не раз, бувало, шокував Європу. Недарма ж прусська королева фамільний фарфор од нього ховала, щоб захмелілий російський імператор не перетовк його, переповнившись від горілки «русской удалью». Збереглося одне із свідчень про те, як 1719 р. Петро приїздив до Берліна.

Як відомо, його нервова система відзначалася крайньою дратівливістю і легкою збудженістю, до всього ж він був «подвержен частым припадкам конвульсий, которые он не мог преодолевать. За столом с ним приключился один из таких припадков, а так как именно в тот момент он держал в руках нож, то так усиленно начал размахивать им перед прусской королевой, что последняя перепугалась и хотела вскочить с места.

Царь начал ее успокаивать, при этом он взял ее за руку и так крепко пожал, что королева взмолилась о пощаде...» Коли руські гості залишили палац, де гуляли на чолі зі своїм государем, той був зруйнований, як після штурму чужих військ. Все було зіпсоване і знищене так, що королеві довелося заново перебудовувати весь палац!

З іншого свідчення: «чтобы уберечь вещи от порчи, которую русские гости (на чолі з Петром I. – В. Ч.) производили повсюду, куда бы они не приехали, королева приказала вывезти всю дорогую мебель и те из украшений, которые легко могли разбиться...»

В останні роки свого царювання Петро дуже хворів. Здогадно, в нього була нирково-кам'яна хвороба, ускладнена уремією, а це – патологічний стан, що виникає за гострої чи хронічної ниркової недостатності. У спеціальних довідниках можна прочитати, що за тяжкої форми уремії змінюються шкірні покриви, м'язи, кістково-суглобний апарат, а також дихальна та серцево-судинна системи, аж до розвитку легеневої та серцевої недостатності... Крім усього, відбувається ще й набряк мозку, і це часто веде до порушення нервово-психічної сфери...

Потрібне було серйозне лікування, що й сьогодні не завжди дає позитивні результати, а в ті часи, за того рівня розвитку медицини, хвороба була аж надто серйозна. Але цар майже не лікувався. Хоча хвороба ускладнилася тяжкою формою, під осінь хворий відчув себе значно краще та ожив, зайнявшись справами.

Утім, доволі швидко напади посилились, але й тоді Петро не надав цьому значення, навіть поїхав оглянути Ладозький канал, що саме будувався, – поїхав усупереч порадам свого лейб-медика Блюментроста...

Повернувся з подорожі ледь живим, відчував: сили його залишають. Але не вірив, що це – останній рік його життя. Хоча духом занепав, зробився замкненим, не таким товариським, як перше, з частими нападами дратівливості, ще недавно живі очі потьмяніли, зникла властива йому рухливість.

Про що він тоді міркував, коли ховався в самотність, як у башту зі слонової кістки? Хоча самотність була для нього нетиповою, тепер він віддавався їй цілими днями, часто протягом дня не змінюючи навіть пози...

Про що він тоді вперто і тяжко думав, залишилося загадкою. Не виключено, що, відчувши наближення смерті, міркував, кому передати справу, за яку він не жалів «живота свого», як у давнину називали життя.

Сам міг призначити собі спадкоємця, але... Вибору майже не мав. Власне, вибір був, але вузький та бідний. Синів у царя не було – Петро і Павло померли ще в малолітстві. А його первістка царевича Олексія від Євдокії Лопухіної було страчено з наказу самого Петра. Щоправда, був онук, дев'ятилітній син царевича Олексія, страченого, як уже мовилося, самим Петром, але...

До онука в Петра були суперечливі почуття: то він проявляв до нього ніжність, турботу і навіть знаходив у ньому якісь здібності, то, наче схаменувшись, був до малого надто підозрілим, вважаючи, що той – яблуко від яблуні далеко не падає, – піде слідами свого батька, а не діда.

Залишалися дві дочки – Анна і Єлизавета, до них Петро ставився рівно, любив їх зворушливо, але вони були тільки дочками, а не спадкоємцями справи, що вимагала твердої та досвідченої руки. Старшу, Анну, вже тоді було оголошено нареченою герцога Гольштинського, а молодшій Єлизаветі ще не виповнилося й п'ятнадцяти.

І цар, більше не вагаючись, зупинив вибір на жоні своїй Катерині – недарма ж він зібрався проголошувати її імператрицею та затіяв пишну церемонію коронації.

З цього приводу один з істориків резонно зауважив: на-вряд чи Петро виявив державну мудрість у свого «друга сер-дешного», як він називав Катерину, але в неї, як йому здало-ся, була одна важлива перевага: його оточення було водночас і її оточенням, і вона, можливо спираючись на це оточення, вестиме державний корабель старим курсом.

Катерина Олексіївна як дружина імператора мала титул імператриці. Але Петро хотів піднести їй цей титул незалеж-но від прав, що надавав їй шлюб. Підтверджуючи ці права їй на титул, Петро у спеціальному маніфесті не скупився на похвальні слова, оголошуючи, що вона була його постійною помічницею, терпіла незручності похідного життя.

Але це не були вагомі дані, щоб переконати читачів мані-фесту в активній державній діяльності Катерини. Тож Пет-рові довелося – за відсутності інших – обмежитись одним конкретним прикладом – згадування про участь Катерини у Прутському поході, а все інше було сховано за невиразною

фразою про те, що вона, мовляв, була йому помічницею. На той час він уже повністю помирився з дружиною, простивши їй амурні грихи.

У 1724 р. Петро разом із Катериною поїхав приймати курс лікування марціальними водами, а в березні весь двір, сенатори, генералітет, президенти колегій, іноземні дипломати вирушили до Москви, щоб узяти участь у церемонії коронації.

Коронацію було затіяно неймовірно пишною та врочистою. Парадні карети, оркестри, спеціально виготовлена для імператриці корона вартістю в півтора мільйона рублів, пишнота мундирів. Мантию імператриці вагою у сто п'ятдесят фунтів (це, як на сучасний вимір, більше 60 кг!) несли чотири дужі сановники, а шлейф її плаття – п'ять статс-дам.

Церемонія в Успенському соборі була довга (і від того дещо набридала) і втомлива. У ній брав участь і Петро I, з такої нагоди він зодягнув парадний костюм: голубого кольору кафтан, шитий сріблом, червоні шовкові панчохи і шляпу з білим пером. Він власноруч «возложил» на імператрицю корону (мабуть, уся рідня Марти Скавронської тієї миті перевернулась у своїх гробах!), а наступного дня як генерал був серед сонму вішалників. До всього ж імператриці було дозволено самотійно здійснити урядовий акт: надавати Петру Андрійовичу Толстому графський титул.

Це була друга на Русі коронація жінки – дружини государя – після коронації Марини Мнішек Лжедмитрієм I у 1606 р.

Ті урочистості з незмінними «возлияннями» остаточно розладнали здоров'я Петра, яке вже на той час і так похитнулося, тож імператор вирушив на Угодські заводи пити мінеральну воду, нещодавно там виявлену. Вздовж дороги шпалерами вишикували зігнаних людей, вимучених голодом, які йшли невідомо куди в пошуках хліба, а їх примусили «изобразить довольствие» та вітати імператора. Населення тоді переживало тяжкі наслідки неврожаю минулого року, невтішними були й види на врожай поточного року.

Петро повідомив Катерині, що «води, слава богу, действуют изрядно, а особенно урину гонят... только аппетит не такой, однако же есть!» За тиждень, закінчивши курс лікування, Петро повернувся до Петербурга, де з ним і стався черговий тяжкий напад. Стало зрозуміло, що до столиці імператор прибув геть хворим.

Напади посилювалися, але Петро, не звертаючи на них уваги, у звичайному режимі займався державними справами. Вже в січні 1725 р. йому стало так кепсько, що він звелів поставити в сусідній із його спальнею кімнаті похідну церкву, а 22 січня висповідався.

Це таїнство – сповідь – інакше називається соборуванням і звершується над хворим для зцілення його від немочей душевних і тілесних.

Для здійснення соборування збирається семеро священників, хоча в разі потреби виконати його може й один священник. У посудину з пшеницею ставлять невелику склянку з

елеєм, як знак милості Божої, а до елею додається червоне вино, як спомин за пролиту на хрестові кров Христову; навколо ж елею ставлять у пшеницю запалені воскові свічки і між ними сім паличок, обгорнутих з одного кінця ватою, які служать для семиразового помазання хворого.

Всім присутнім роздаються запалені свічки. Після молитви за освячення елею і за те, щоб він, за благодаттю Божою, послужив хворому на зцілення немочей душевних і тілесних, читаються сім вибраних місць із книг апостольських і сім євангельських оповідей. Після прочитання кожного Євангелія священник навхрест помазує у хворого чоло, щокки, груди, руки, промовляючи водночас молитву до Господа, щоб Він, як лікар душ і тіл, зцілив свого хворого раба від тілесної та душевної немочі.

Після сьомого помазання священник розкриває Євангеліє і, тримаючи його письменами вниз, покладає – немов цілющу руку Самого Спасителя, – на голову хворого і при цьому молить Господа про відпущення всіх його гріхів. Потім хворий цілує Євангеліє та хрест, і цим закінчується звершення таїнства освячення елеєм.

Далі відбувся молебень за зцілення хворого, як називаються короткі служби, у яких віряни, за своїми особистими потребами чи обставинами, звертаються з молитвою до Господа Бога, Божої Матері та святих.

– Слава тобі, Боже наш, – благають у приспіві, – слава Тобі... Пресвята Богородице, спаси нас... Святителю отче

Миколаю, проси Бога за нас.

Після сповіді імператор спершу відчув полегшення, але сили почали залишати його, він уже не кричав, як раніше, від жорстокого болю, а тільки стогнав...

Треба було імператорові та його оточенню готуватися до фіналу. 27 січня (7 лютого) було амністовано всіх засуджених на смерть чи каторгу (це не стосувалось убивць і спійманих на неодноразових грабунках, себто рецидивістів).

Кинулись у Москві, коли цар захрипів на смертному одрі, роздавати убогим милостиню, аби добрими діяннями умилоствити сили небесні, щоб ті порятували недужого чи бодай полегшили його перехід у потойбіччя...

Але давно відомо: перед смертю не надишешся, як і святості перед кінцем не наберешся, коли все життя грішив.

Та все ж уважалося, що владики, які опинилися на смертному одрі, мають звільняти з тюрем невинний люд, милувати засуджених і роздавати убогим милостиню, виторговуючи собі милість у Бога та в сил небесних. Що й робив у ті дні Петро. А ще він велів надвечір подати йому папери, почав було щось швидко писати, але перо випало з його рук, а з написаного могли розібрати лише два слова: «Отдайте все...»

Перепитувати не зважились та й смертник уже почав утрачати пам'ять. Щоправда, ще встиг покликати дочку Анну Петрівну, старшу свою, аби вона написала заповіт під його диктування, та коли дочка прийшла, Петро вже впав у забуття.

Все, життя вже фактично було скінчено, мала початись агонія.

Гукнули Катерину (комусь здалося, що Петро в непам'яті покликав її, чи принаймні назвав це ім'я), вона прийшла, сіла поруч у крісло й почала гладити його бліду руку, а сама щось думала своє, доконче їй потрібне тієї миті.

Цар, не розплющуючи очей, коли вона почала гладити його руку, здригнувся й полегшено зітхнув, наче умиротворено затих. І на змученім обличчі його з вусиками, що іноді пересмикувалися, з'явилась втіха. І коли цариця говорила до нього, він, здавалося, уважно її слухав...

Іноді хворий наче намагався пробудитися зі сну, що цупко тримав його в обіймах, силкувався навіть звестися, але, певно, вже був десь далеко-далеко, звідки вже не повертаються і куди живим дороги немає. Хоча голос її туди, можливо, долітав, якісь звуки він іще вловлював і розумів, кому вони належать.

Чад од часу до спочивальні – спершу рідше, а тоді частіше, чи не один за одним, – заходили двірцеві, високого й найвищого рангів (серед них були й військовики), схиливши перед нею голову, щось стиха доповідали їй, і Катерина, все так само гладячи руку мужа, щось їм теж напівпошепки наказувала; вони, виструнчившись, відповідали «єсть!» і виходили, а навзамін їм з'являлися нові й нові...

І зрозуміло було, що Катерина вже взяла – не чекаючи, доки спустить дух імператор, – стерно влади імперії у своїй

руки. І все вже завертілося навколо неї. Вона стала завтрашнім днем імперії. Їй, як ніколи, раптом захотілося – аж душа засвербіла, – народитися. Вдруге.

Але вже не селянкою і не в родині репаного мужика, а отже, мужичкою, а в родині якого-небудь монарха, аби зійти на трон Російської імперії, що його послали їй самі небеса, зійти не черню, а – монархинєю.

Чернь... Чорні люди.

Вона вже була такою, вже натерпілася, будучи чорною, тож тепер мала стати на чолі імперії та щоб усі й забули, хто вона та якого роду простого, простіше – чорного.

Зрештою, вирішила про себе: «Хто дорікне мені, що я чорна – башку тому знесу! Влади не уступлю нікому, хоч я й мужицького роду. Я перша у світі мужичка, яка стала імператрицею – казка та й годі!»

А поки там що, імператор Петро І, здається, вже почав помирати... Катерина полегшено зітхнула, підвелася і швидко вийшла геть.

Був місяць січень, коли разом з вітром мороз, як казали на Русі, січе. (Лютуватиме він у наступному місяці, тому той і зватися буде лютим.)

Але як гарно січень буде сікти (і за порозовілі щічки щипати), лютий славно лютуватиме! І всю ніч заметілі-хуртовини местимуть і вітер завиватиме, а на ранок все вщухне і світ білий під саваном зими спочиватиме. Чи не найбільше з усіх пір року Єлизавета любила – хоч як це й не дивно, зиму, що

звалася – руською. І завжди з нетерпінням чекала приходу матушки – як у Московії з давніх-давен шанобливо величали зиму.

Місяці грудень, січень і лютий здавна називали вовчим часом, тому, що Зима (неодмінно з великої літери – Зима) в образі й подобі вовка, нападала тоді на світ і вертіла його своїми гострими зубами. А місяць один тому був січнем, що сік у обличчя й дух забивав, а другий тому лютим, що від холоду й морозу був таки лютий – наче вовк.

Зима, казали в Московії, подібна до мачузи – злої і нежалісливої – «яре и немилостивее; егда милует, но и тогда казнит; егда добра, но и тогда знобит, подобно трясавице и голодом морит, и мучит грех ради наших...».

Якщо весна – добра, приязна, то зима – жорстокосерда, зла. Весна «рядится в зеленые, густолиственные уборы, а зима надевает на себя белоснежный покров или саван (вследствие сближения ее с богиней Смертью); и лето, и зима являются со своими слугами и помощниками – с грозами, буйными ветрами, дождями, последняя – со снегом, инеем, метелями, вьюгами и морозами, которые есть сильномогучие богатыри и великаны. Оба они состоят в нескончаемой вражде («Зима и лету – союзу нету»), преследуют друг друга и сражаются между собой точно так же, как день сражается с ночью...»

Про Зиму та Осінь розповідають, що вони приїжджають на рябих кобилах; з половини листопада Зима встає на ноги,

кує морози, стелить по ріках мости і випускає в білий світ підвладних їй нечистих духів, а з 12 грудня ходить у ведмежій шубі, трахає по дахах хатинок, будить жінок і змушує їх топити печі, а йде вона полем, за нею – вервечками заметілі, іде по лісу, сипле з рукава іній.

А Зиму уособлює Зюзя – дідок, маленький на зріст, із білим, наче сніг, волоссям і довгою сивою бородою: ходить він босий, з непокритою головою, і носить залізну булаву. Більшу частину ими у лісі товчеться, але іноді заходить у село і веде за собою заметілі, завірюхи, хуги-хурделиці, часом і хуртечку з буранами, віхоли-метелиці, сніговиці завірюшні та хуртовинні...

Єлизавета зиму зимувала неодмінно у Преображенському. Завірюхи його часто замітали так, що вранці й вибратися із хатинки було не просто, вили білими вовками, товклися по дахах, тріщали деревами. А як вигляне сонечко – мільярдами іскорок засяють білі рівнини...

Спала незмінно на теплій печі, визируючи вранці в маленьке запічне віконечко, чи завірюхи немає, чи можна вибратися погуляти... Вибігала, на санках спускалася з гірок з селянськими дітьми – вереску було, сміху! Личка ставали червоними, як не бризнуть соком полуниці... То прохала запрягти в сани кобилку – вона тиха і смирна – і каталася в санях, у ведмежу шубу закутана – більшої радощі дівчина до того не знала.

І виходило в царівни точнісінько так, як за сто з чимось

літ писатиме Олександр Пушкін:

Мороз и солнце; день чудесный!
Еще ты дремлешь, друг прелестный —
Пора, красавица, проснись:
Открой сомкнуты негой взоры
Навстречу северной Авроры,
Звездою севера явись!

Вечор, ты помнишь, вьюга злилась,
На мутном небе мгла носилась;
Луна, как бледное пятно,
Сквозь тучи мрачные желтела,
И ты печальная сидела —
А нынче... погляди в окно:

Под голубыми небесами
Великолепными коврами,
Блестя на солнце, снег лежит;
Прозрачный лес один чернеет,
И ель сквозь иней зеленеет,
И речка подо льдом блестит.

Вся комната янтарным блеском
Озарена. Веселым треском
Трещит затопленная печь.
Приятно думать у лежанки.
Но знаешь: не велеть ли в санки
Кобылку бурую запречь?

Скользя по утреннему снегу,
Друг милый, предадимся бегу
Нетерпеливого коня
И навестим поля пустые,
Леса, недавно столь густые,
И берег, милый для меня.

Зиму 1725 р. зустрічала у Преображенському, і гралася з сільськими дівчатами та хлопцями, і на санках, запряжених кобилою, сама каталась і подружок своїх під сміх і вереск катала.

Ту зиму вона запам'ятає на все своє подальше життя. Одного дня, щойно виїхала з двору, як усі тривожно заметушилися.

– Гонець! Щось трапилось, із Москви примчав гонець! – Гонець і справді з'явився, весь в інії, та й кінь його від інею білий.

– Царівно Єлизавето, – хрипло, простудженим голосом крикнув гонець. – Радій, матінка твоя щойно імператрицею стала!..

– Я рада, рада за матінку, – Єлизавета і справді зраділа, але...

Але відразу ж і занепокоїлась.

– А батько мій де? Що з ним?

– Батька в тебе, а в нас государя, більше немає, – прохрипів гонець. – Государ Петро Олексійович сеї ночі відійшов

в інший світ...

Коли вже всім стало зрозуміло, що імператор помирає, наближених хвилювало лише одне питання: хто посяде місце Петра? (З самим Петром було все ясно, з наступником – ні.) Тим часом синод, сенат, генералітет, усі установи, які не мали формального права розпоряджатися долею престолу, зібралися ще до смерті Петра, у ніч на 28 січня 1725 р. – щоб вирішити питання про наступника імператора.

Більшість була за єдиного чоловічого представника династії – великого князя Петра Олексійовича, онука Петра I від загиблого під час допитів старшого сина Олексія. За Петра Олексійовича стояла родовита знать, яка вважала його єдиним законним спадкоємцем, народженим від гідного царської крові шлюбу.

Але граф Толстой, генерал-прокурор Ягужинський, канцлер граф Головкін і Меншиков на чолі служивої знаті не могли сподіватися на збереження отриманої від Петра I влади за Петра Олексійовича, з іншого боку, коронацію імператриці можна було витлумачити як непряму вказівку Петра I на спадкоємицю.

Сама ж Катерина, коли переконалася, що більше немає надії на видужання мужа, то спішно доручила Меншикову і Толстому діяти на користь її прав. Пощастило Катерині, що гвардія була віддана Петрові, а тому цю відданість вона легко може – що й станеться – перенести на імператрицю.

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.